

VAN MENSEN & DINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSCULTUUR

IN VLAANDEREN

Driemaandelijks tijdschrift
13e jaargang nr IV - 2015
retouradres : Clarissenstraat 14,
9000 Gent

AFGIFTEKANTOOR GENT X
P.B. - X3/8152 - P 911181

Van Mensen en Dingen
Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen

VOORHEEN: Oost-Vlaamse Zanten (1926-2002).

UITGEGEVEN DOOR:

Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w. (KBOV)
Met de steun van de Stad Gent en de Provincie Oost-Vlaanderen.

REDACTIEADRES: Clarissenstraat 14, 9000 Gent

REDACTIE:

Jolien Van Daele, jolien@kbov.be
Elise Vos, mabelise@kbov.be
Francis Ascoop, francis@kbov.be
Barbara Vos, barbara@kbov.be
Adrien Brysse, adrien@kbov.be
Luc Devriese, devriese.okerman@skynet.be

WEBMASTER: Jean-Paul Putzijs (paul@kbov.be)

CONCEPT LAY-OUT: Nina Hoste

ABONNEMENTEN-INFORMATIE:

e-mail: info@kbov.be

Abonnementsgeld: minimaal 20 euro

Te storten op rekeningnummer BE92703032751423 - BIC AXABBE22 van de Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w met als mededeling: ABONNEMENT of STEUN-ABONNEMENT. (indien een factuur wordt gevraagd : + 5,00 €)

Losse verkoop: 6 euro per nummer van 80 pp.

AUTEURS GEZOCHT: Artikels kunnen opgestuurd worden naar het redactieadres en worden voorgelegd aan een leescomité. Instructies voor auteurs worden op aanvraag toegestuurd. Iedere auteur is aansprakelijk voor de inhoud van zijn bijdrage.

Copyright: Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen vzw.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, microfilm of op welke wijze ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

V.U.: Jolien Van Daele, Raphael Serruyslaan 30, 9940 Sleidinge

ISSN-NUMMER: 1379-9460

JAARGANG XIII, 2015

IN DIT NUMMER ...

In dit nummer beginnen we wat verder terug in onze geschiedenis, met name in de jaren 750. Toen werden onze streken gesteisterd door het bezoek van Noorse volkeren, de zogenaamde Vikingen. De auteur heeft het hier niet over de al dan niet terechte aantijgingen over moordpartijen, brandschatting, plundering en ander wangedrag. We maken kennis met de voedingsgewoonten van de Viking die sterk verschilden van onze vroeg-middeleeuwse eetcultuur.

Naast eten is slapen ook een menselijk bezigheid waar veel belang aan wordt gehecht. Dat verhaal laat de auteur beginnen op het eind van de veertiende eeuw. Hij maakt dan een sprong naar de zeventiende eeuw en belicht de verschillen en gelijkenissen met de vroegere periode. Zowel de gegoede slapers als de minder fortuinlijke landslieden en de onderdakzoekende 'reizigers' worden besproken.

Alles draait om geld. Hoe te besparen in de armenzorg is een politiek vraagstuk dat niet van vandaag dateert. Lees erover hoe men dat deed in 1551 in Gent.

Zedenverwildering is een graag aangegrepen voorwendsel om mensen te betuttelen. Vooral de zwakkeren krijgen het dan moeilijk. Martha Reunis is een weesmeisje dat na een verblijf in het Gentse Bijloke ziekenhuis betrappt werd op het bezit van verderfelijke literatuur. Waar ging het over?

In 2015 ontsnappen we niet aan een artikel waarin koning Willem I herdacht of besproken wordt. Het was een uit Oostakker (vlak bij het oranje kleurende Gent) afkomstige schilder, m.n. Joseph Paelinck, die zich zijn hofschilder mocht noemen.

Elise Vos neemt ons mee naar de beangstigende geestenwereld in de bossen van Noord-Amerika. Barbara Vos houdt het in haar artikel bij geesten in ons tijdsgewricht. Volgens de auteur geloven nog heel wat van onze tijdgenoten in geesten en aanverwante verschijnselen.

DE VIKINGEN : HUN LANDBOUWDIEREN EN HUN DIERLIJKE VOEDING

Luc A.A. Janssens

Samenvatting

De voedingsgewoonten van de Noorse volkeren die Vikingen genoemd worden, kunnen goed bestudeerd en gekarakteriseerd worden aan de hand van archeologische vondsten in Scandinavië en vooral op de door hen gekoloniseerde eilanden en schiereilanden: Faröer, Shetland, IJsland, Groenland en New Foundland. Het voedsel van de vroeg middeleeuwse populaties in Europa verschilde duidelijk van deze van de Noorse populaties in de periode 750 - 1100, en dat verschil was er zowel voor het Scandinavische vasteland, hun kusten, als voor de door hen ingepalmde eilanden. Britten en Europese vastelanders nuttigden nauwelijks mariene proteïnen in deze periode. Voor de Noormannen echter maakte deze eiwitbron een zeer substantieel deel van hun voeding uit. Naast visvangst was het rapen van eieren van zeevogels en de jacht op zeezoogdieren belangrijk. De karige landbouwproductie gebeurde op keuterboerderijtjes met graangewassen (rogge en haver) en voornamelijk rundveeteelt (status symbool). Toch waren er ook andere diersoorten, vooral schaap en geit en in mindere mate het varken. Paard en hond kwamen nog minder voor, net als katten, die zeer zeldzaam waren. De Vikings hadden zelf overschotten, vooral van vis. Dat werd rond 950 een belangrijk exportproduct, voornamelijk naar Zuid-Engeland. Andere exportproducten waren walrusivoor, walrusleer (voor koorden) en bont. Die werden geruild in andere gebieden voor kleding (uit wol), gepekeld vlees (meestal varken), levend vee of granen. Welcome aanvullingen voor de barre tijden in het noorden.

Inleiding

De studie van de voeding van de Noorse volkeren, voor wat betreft de periode 750-1100 van onze tijdsrekening, en dan vooral de studie van hun dierlijke voeding, is een uitgebreid en boeiend onderwerp. Ze laat ons inzien dat de Vikingpopulatie een groot aanpassingsvermogen had. Hun voedingskeuzes werden bepaald door hun cultureel gedetermineerde waarden (expansie, sociale competitie, krijgerscultuur) en daaruit resulterend expansief gedrag. Door hun technisch vernuft op zee, konden ze de omgeving domineren. Enkele van hun vernieuwingen in de zeevaart waren: de ontwikkeling van lange en brede boten met overlappende planken en geklonken verbindingen, de

aanwezigheid van een kiel, een hoge voor- en achterboeg tegen de onstuimige golven op zee. Dit waren boten die zowel konden zeilen als geroeid worden, en die een zwaard achteraan hadden wat de voorloper van het roer was. Door de excellente kennis van navigatie van de Noormannen werd zeilen over grote afstanden relatief eenvoudig voor hen.

De oorzaken van de expansiedrang van de Noorse volkeren die als Vikingen aangeduid worden, zijn veelvuldig. Er waren klimatologische en geologische veranderingen zoals een koudere periode rond het jaar 800 en de *uplifting* van hun regio door wegvallen van het gewicht van de verdwenen ijskap uit het laatste glaciële maximum (ongeveer 20.000 jaar geleden). Door dit laatste fenomeen kwamen hun havenplaatsen droog te liggen en werd handel bemoeilijkt tot onmogelijk. Ook wordt gemeld dat ze in opstand kwamen tegen het regime van Keizer Karel (780 - 814) omdat deze laatste niet gekristende populaties zoals de Saxen, Baltische, Slavische en Scandinavische bevolkingsgroepen hoge belastingen oplegde of hen verplichtte om zich tot de Rooms katholieke godsdienst te bekeren. Hun aanvallen op onze gebieden beperkten zich van ongeveer 820 tot 890. Eerst waren er invallende raids die enkel plaatsvonden in de zomer tussen de zaai- en oogstperiode. Nadien kwamen er meer permanente verblijfplaatsen die als uitvalsbasis dienden om tol te heffen en de omgevende lokale populatie schatplichtig te maken. Veel van onze kennis over het onderwerp voeding komt voort uit de studie van de eilanden die ze gingen bewonen en die voor hun komst, onbewoond gebied waren. De betreffende eilanden waren in eerste instantie IJsland en later Groenland, maar ook Newfoundland en de Faröer eilanden, Shetland en Orkney.

Situatie vóór 750

De vroeg middeleeuwse populaties in Europa nuttigden een voeding die duidelijk verschilde van deze van de Noorse populaties, en dat verschil was er zowel voor het Scandinavische vasteland, hun kusten, als voor de door hen ingepalmde eilanden. Stabiël isotopenonderzoek liet immers zien dat de Britten en Europese vastelanders nauwelijks mariene proteïnen nuttigden in deze periode. Voor de Noormannen echter maakte deze eiwitbron een zeer substantieel deel van hun voeding uit.

Dit regionale verschil was reeds zichtbaar vanaf de IJzertijd (deze periode loopt van 800 v. Chr. tot ongeveer het begin van onze jaartelling). Het kan nogal logisch lijken omdat Scandinavië een erg maritiem en kust georiënteerd gebied is, doch zo vanzelfsprekend is het niet. Immers in een wat vroegere periode dan de ijzertijd (het Mesolithicum: een periode van ongeveer 11.000 jaar tot ongeveer 6.000 jaar geleden) was er in gans Europa een sterk op mariene voeding gerichte periode.

Dit grote verschil in consumptie van mariene voeding tussen de Noormannen en de rest van Europa in de periode 750-1000, zal na 1200 verdwijnen. Dan wordt de consumptie van vis in de rest van Europa groter, wat voornamelijk te wijten is aan de export van gedroogde stokvis vanuit Scandinavië (Richards

et al., 2006). Opmerkelijk is ook dat onderzoek aantoonde dat mannen be-
duidend meer mariene producten aten dan vrouwen. Dit wordt toegeschre-
ven aan hun langer verblijven op zee.

Qua landbouw was de productie karig, met keuterboerderijtjes en de pro-
ductie van graangewassen (rogge en haver bijv.), en een veeteelt die voor-
namelijk gefocust was op runderen (status symbool). Toch waren ook andere
diersoorten aanwezig, vooral het schaap en de geit en in mindere mate het
varken. Paard en hond kwamen nog minder voor, net als katten, die zeer zeld-
zaam waren.

Onderzoek van de botten van rund en schaap die gevonden werden in een ar-
cheologische Viking context, toonden aan dat deze stabiele isotoopgehalten
($^{12}\text{C}/^{13}\text{C}$ en $^{14}\text{N}/^{15}\text{N}$) hadden die hoger lagen dan wat kon worden verwacht.
De reden hiervoor wordt gezocht bij het *Seaspray* fenomeen (Richards et al.,
2006). Dit fenomeen bestaat er in dat de zeewind micro-algen mee op het
land blaast, die vervolgens op de graaslanden neerslaan. Hier worden ze of-
wel direct door de herkauwers opgegeten (want ze kleven als een spray op
het gras) ofwel indirect. Indirecte opname gebeurt als de algen afsterven.
Hun eiwitten worden in de bodem gespoeld en dan opgenomen door de lo-
kale grassen, die dus door grazers verorberd worden. Als mensen vlees aten
van deze herkauwers veranderen ook hun stabiele isotoopwaarden. Bijgevolg
zal het lijken of ze veel vis aten (want veel vissoorten eten wieren en roofvis-
sen leven van zeedieren met wierdieet). Voor een deel was dat natuurlijk zo,
maar voor een extra deel waren de eiwitten afkomstig van hun vlees dat een
'fish-like' signatuur droeg door dit *Seaspray* fenomeen.

Periode 750-1100:

Klimaat

Rond 700 treedt een klimaatsverbetering op (Keller, 2010), die zal aanhouden
tot ongeveer 1200. Deze periode laat grootschaliger landbouw toe en verge-
makkelijkt de zeevaart. Daardoor wordt de reeds bestaande handel actiever.
Tegelijkertijd creëert deze klimaatsverbetering meer bebouwbaar land, ook
op de noordelijke eilanden die voordien nauwelijks bewoonbaar waren. Hier
worden nieuwe gebieden ingepalmd en worden lokale bomen en kruiden
weggehakt om plaats te maken voor graasland ('Landnám': Oudnoors voor
landinname). Deze eilanden worden vanaf nu intenser opgezocht door de
Vikingen en er worden ook permanente vestigingen gebouwd voor de jacht
op walrussen, zeehonden, bruinvissen, narwallen en vogelkolonies, zowel de
vogels zelf -bijv. de papegaaiduikers- als hun eieren (McGovern et al., 2006).
De studie van botresten uit archeologische opgravingen in Scandinavië (het
aanvoergebied van de jachtbuit) en op IJsland en Groenland (de jachtplaats)
documenteert deze trend uitstekend. Hier worden in de opgravingsresten
ontiegelijk veel botresten gevonden van al deze diersoorten.

Emigratie

Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de emigratie naar deze eilanden zeer snel verliep en dat er in korte tijd veel vestigingen (boerderijen) werden opgericht, zowel aan de kust als in het binnenland. Onderzoek heeft ook aangetoond dat het stabiele verblijfplaatsen waren die eeuwenlang bleven bestaan. Men vermoedt dat vooral statusverwerving van belang was voor deze toch redelijk ingrijpende emigratie (Dugmore et al., 2007). Emigratie was dus in hoofdzaak niet gedreven door tekorten, maar door een positieve attitude om de 'andere' wereld te veroveren. Het onderzoek heeft ook aangetoond dat de emigranten per boot vertrokken met aan boord een soort standaard starterskit gebaseerd op de door hen gekende situatie thuis op het vasteland. Zo'n kit bestond uit een boot, huisraad, een vaste selectie dieren en soms lang bouwhout in het geval dat er geen grote bomen aanwezig waren op de eilanden.

Overlevingsstrategie en het ideaalbeeld

Wat deze nieuwe landbouwers deden eens ze aankwamen op hun nieuwe plek is goed gekend, omdat ze daar replica's maakten van de als ideaal geziene grote boerderijen in hun thuisland op het vasteland (Vésteinsson et al., 2002). Daar bestond de overlevingsstrategie uit: ten eerste eieren rapen, ten tweede jacht, ten derde visvangst en ten vierde landbouw.

Eieren rapen gebeurde actief tijdens de migratieperiode van vogels door het beroven van hun nesten op kliffen of in rotswanden. Gelijktijdig werden ook de vogels vaak zelf gevangen met netten. Ze werden dan in anaerobe omstandigheden bijgehouden in zeehondenvellen waar ze verzuurden en verrotten. Tijdens de winters werden ze verorberd als lokale lekkernij (McGovern et al., 2006).

Er werd gejaagd op kleine lokale vogelsoorten alsook op watervogels, vossen, marmotten en groot wild. Groot wild op zee betekende: walrussen (die in Groenland uitgeroeid werden nog binnen de eerste immigrantengeneratie), verschillende subtypes zeehonden, en allerlei walvissen. Op land betekende dit vooral jagen op het rendier (*Rangifer tarandus*) en de eland (*Alces alces*) (Vésteinsson et al., 2002).

Visvangst gebeurde zowel in de rivieren, zoals bijvoorbeeld intensief op zalm tijdens de migratie, maar ook op zee. Daar werden heel veel soorten vis gevangen, maar ook schelpdieren werden geoogst en gegeten of gebruikt als aas voor de visvangst (McGovern, 1980; Milner et al., 2007). Er zijn archeologische bewijzen van overbevising van deze schelpdieren. Dat kan men concluderen op basis van hun verkleining naar het einde van de periode 750-1100. Overbevising hangt samen met het erosie probleem op de eilanden. Door de intensieve landbouw aldaar werd het land overbegaasd en trad erosie op. Als gevolg daarvan kon men minder grazers houden en werd de voedselopbrengst voor de mens lager. Er werd dan een alternatief gezocht en dat was voedsel uit de zee. Maar ook daar overschreed men de biologische evenwichten snel, met alle gevolgen van dien dus. Het binnenland werd bevoorrad met visproducten (gefileerd en gedroogd) vanuit de kust (McGovern, 1980). Ook het omgekeerde agrarisch transport greep plaats. Eigenaardig genoeg is

er bewijs voorhanden van het feit dat runderen die aan de kust waren geboren en opgegroeid (een studie op basis van 34 S analyse; Sayle et al., 2013), nadien verhandeld werden naar het binnenland toe. De waarneming van dit fenomeen laat vermoeden dat de lokale productie van runderen in het binnenland niet heel succesvol was (Milner et al., 2007).

De hoeveelheden vis die geconsumeerd werd door die Vikingen, werden berekend op basis van osteologie (McGovern et al., 2006) en 'Bone Mineral Content'. Daarbij is de conclusie dat 20 tot 30 % van de voeding van Vikingen uit vis heeft bestaan. Er werd dus door Vikings nooit een zo grote hoeveelheid genuttigd als door Inuits (Eskimo's) werd geconsumeerd (>60%) (Lynnerup en Von Wowern, 1997). Duidelijk is alleszins de vermeerdering van visconsumptie door de Vikings naar het einde toe van de hier besproken periode (750-1000) (Kosiba et al., 2007).

Landbouw en veeteelt waren in oorsprong gefocust op runderen. Deze hadden grote stukken grasland om te grazen. Dit leidde echter tot problemen. Het eerste probleem was het korte zomerseizoen en de lange winters met het verplicht binnenhouden van het vee op stro en hooi. Bijgevolg was er een lage melkproductie, zeker in de winterperiode. Ook was er een grote opslag van hooi noodzakelijk. Het tweede probleem vormden de soms natte hooiseizoenen met slechte hooikwaliteit door schimmelvorming. In extreme gevallen kon zelfs geen hooi worden opgeslagen. Dit leidde dan tot hongersnoodwinters en het afsterven van alle vee. Ondanks deze moeilijkheden lag de nadruk toch op rundveehouderij. Dit om redenen van status, maar ook zeer zeker om praktische redenen, want de melkproductie was van groot belang. De rundvee economie was dus niet in hoofdzaak gericht op vleesproductie. Interessant om weten is dat de hoeveelheid calorieën die men kan produceren met een zelfde hoeveelheid voeder, vier keer hoger ligt als men melk - kaas produceert in plaats van vlees (Keller, 2010). Om de melkproductie optimaal te laten verlopen werden de runderen in de zomer in het binnenland beweid en werden daar lokale melkstations opgericht waar kaas gemaakt werd (Keller, 2009; Keller, 2010).

Naast runderen had men ook schapen die vooral gebruikt werden als wolproducenten en dus voor kleding. Wol oogsten was toen en tot de late middeleeuwen wat anders dan nu. Schapen werden niet geschoren, maar gedood. De huiden werden dan in water ondergedompeld tot rotting optrad en de wolharen losten uit de huid.

Paarden werden gebruikt als transportmiddel maar soms ook om te ploegen. Ze waren vrij zeldzaam. Ploegen gebeurden toen nog primitief met een eergetouw. Dat was niet meer dan een stevige staak of tak voorzien van een metalen punt. De ploeg was met een halskoord bevestigd aan het trekdier. Het gareel en de haam waren nog niet in gebruik.

Varkens werden gehouden omdat ze wortelvreter zijn. Daardoor vernietigden ze struikgewas en hielpen ze om grasland te creëren (Vésteinsson et al., 2002). Dit laatste bevorderde natuurlijk erosie (zie verder).

Ecologie en landbouw

De speciale moeilijkheden die het ecosysteem in koude sub-arctische gebieden met zich meebrengt zijn: het tekort aan hout voor bouw en vuur, de actieve onrustige vulkaanomgeving (IJsland), de natuurlijke erosie vooral in tefragebied (vulkanische bodem) en de post-glaciale 'uplift' waarbij vaar-routes en havens van kleine dorpjes (zoals Birka bijv.) onbevaarbaar worden (Risberg et al., 2002). De lange winters creëren ook een hoge behoefte aan brandbaar materiaal; dat kan dan bestaan uit hout (zelden) of turf (meer).

Houttekort werd voor een deel opgevangen door de recuperatie van aangespoeld drifthout. Het was schaars: er was enkel berk en dwergwilg en dat slechts op enkele eilanden. Sommige locaties hadden zelfs helemaal geen bomen. Waar deze wel waren werd massaal en ecologisch onverantwoord gekapt (in IJsland en Groenland bijv.). Dit om grasland te creëren, maar ook om vuur te maken en te bouwen.

Pollenonderzoek laat zien dat zeer snel na de eerste invasie de berkenpollen sterk verminderen en de *Poaceae* (grassen) vermeerderen. Ook ziet men al vrij snel de toename van de *Aphodius lapponum*, een kever die enkel in rundermest leeft (Arge et al., 2005) en van coprofiele schimmels (Gauthier et al., 2010). Al deze gegevens laten ons inzien dat rundveehouderij belangrijk en expansief was, en dat ten koste van de bomen.

De impact van dit gedrag van de mens op het landschap was dan ook catastrofaal, met gehele ontbossing binnen de 30-50 jaar na aankomst, op alle eilanden en gepaard met erg veel erosie (Dugmore et al., 2007). Deze erosie had een invloed op de samenstelling van de diersoorten op de boerderij gehouden. Terwijl in de beginfase het rund dominant was en daarna het varken het meest voorkwam, ziet men, na het jaar 1000, een scherpe afname van de varkens. Deze verdwijnen zelfs geheel uit de osteologische - archeologische record. Tevens ziet men een sterke toename van het schaap en de geit ten nadele van de populariteit van het rund. Men probeert dus het verlies aan opbrengst (door afname van runderen) te compenseren door het houden van schapen en geiten die beter lokale kruidachtige planten kunnen benutten. Nog een voordeel van de schapenteelt is dat deze dieren, in tegenstelling tot runderen, buiten kunnen worden gehouden in de winter en dat ze dan zelfvoorzienend zijn qua voeding. Ze kunnen namelijk onder de sneeuw grazen. Een nadeel van deze overschakeling op schapen en geiten is echter dat ze nog meer overbegrazing veroorzaken en dus nog meer erosie induceren. Duidelijk is dat in deze periode de vleesconsumptie afneemt en de visconsumptie toeneemt. Deze ecologische veranderingen verlopen progressief en als gevolg ervan ziet men steeds meer kusten die verlaten worden (Vésteinson et al., 2002). Lang werd dit fenomeen van landvlucht toegewezen aan de enorme ecologische catastrofe die de mens veroorzaakt had, maar recent is dit in twijfel getrokken en wordt er meer gedacht aan de uitwijking voor de oorlogszuchtige en uitdijende Thule cultuur (de Eskimo's) uit het noordoosten (Arneborg et al., 2012).

Voedsel en handel

Voedsel kan voor een groot deel zelf aangemaakt worden, maar ook gekocht. Dat kan heel belangrijk worden in periodes van schaarste. Zonder twijfel zijn deze periodes er geweest in dit harde klimaat. De Vikings hadden zelf overschotten, vooral van vis. Dat werd rond 950 een belangrijk exportproduct, voornamelijk naar Zuid-Engeland, waar men van de 'fish horizon' spreekt in de archeologische record. Dat wil zeggen dat men bij opgravingen een horizontale laag vindt die vooral uit visbotten bestaat, en bijgevolg in een bepaalde tijdsfase kan worden geplaatst.

Onder de andere belangrijke ruilproducten was er het walrusivoor dat echter door de import van Afrikaans olifantenvoor weggeconcurrereerd werd rond het jaar 1100. Ook de intrusie van de katholieke godsdienst in de Scandinavische en noord-Duitse en Baltische regio, was van belang, omdat deze ivoor als grondstof voor kunstproducten afwees. Bijgevolg kromp de afzetmarkt (Dugmore et al., 2007).

Koorden werden door de Vikings gemaakt van walrusleder. Dit was een gewild en fel verhandeld product. De opkomst van de hennepkoord was echter de economische dood van het eerste product. Metaal werd door de Noorse populaties gemaakt uit veenijzer en het werd ook verhandeld, zeker naar de Inuit (Eskimo's) toe. En tenslotte is het zinvol om de pelshandel nog te vernoemen met waardevolle en zeldzame dierenpels die te koop werden aangeboden (poolvos, ijsbeer). Deze hadden een grote statuswaarde.

Al deze goederen hebben de Vikingen geruild met andere gebieden. Deze ruil betrof kleding (uit wol), gepekeld vlees (meestal varken), levend vee of granen, nuttige producten voor slechte tijden in het noorden.

Referenties

- Arge S. V., Sveinbjarnardóttir G., Edwards K. J., Buckland P. C. (2005), Viking and medieval settlement in the Faroes: people, place and environment, *Human Ecology* 33, 597-620.
- Arneborg J., Lynnerup N., Heinemeier J. (2012), Human diet and subsistence patterns in Norse Greenland AD c. 980-AD c. 1450: Archaeological interpretations, *Journal of the North Atlantic* 3, 119-133.
- Dugmore A. J., Keller C., McGovern T. H. (2007), Norse Greenland settlement: reflections on climate change, trade, and the contrasting fates of human settlements in the North Atlantic islands, *Arctic anthropology* 44, 12-36.
- Gauthier E., Bichet V., Massa C., Petit C., Vanni re B., Richard H. (2010), Pollen and non-pollen palynomorph evidence of medieval farming activities in southwestern Greenland, *Vegetation History and Archaeobotany* 19, 427-438.
- Keller C. (2009), The Northern Frontier-North Atlantic Farming during the Viking and Middle Ages, *Journal of the North Atlantic*, 2, 1-23.

- Keller C. (2010), Furs, Fish, and Ivory: Medieval Norsemen at the Arctic Fringe, *Journal of the North Atlantic* 3, 1-23.
- Kosiba S. B., Tykot R. H., Carlsson D. (2007), Stable isotopes as indicators of change in the food procurement and food preference of Viking Age and Early Christian populations on Gotland (Sweden), *Journal of Anthropological Archaeology* 26, 394-411.
- Lynnerup N., Von Wowern N. (1997), Bone mineral content in medieval Greenland Norse, *International Journal of Osteoarchaeology* 7, 235-240.
- McGovern T. H. (1980), Cows, harp seals, and churchbells: Adaptation and extinction in Norse Greenland, *Human Ecology* 8, 245-275.
- McGovern T. H., Perdikaris S., Einarsson A., Sidell J. (2006), Coastal connections, local fishing, and sustainable egg harvesting: patterns of Viking Age inland wild resource use in Mývatn district, Northern Iceland, *Environmental Archaeology* 11, 187-205.
- Milner N., Barrett J., Welsh J. (2007), Marine resource intensification in Viking Age Europe: the molluscan evidence from Quoygrew, Orkney, *Journal of Archaeological Science* 34, 1461-1472.
- Richards M. P., Fuller B. T., Molleson T. (2006), Stable isotope palaeodietary study of humans and fauna from the multi-period (Iron Age, Viking and Late Medieval) site of Newark Bay, Orkney, *Journal of Archaeological Science* 33, 122-131.
- Risberg J., Karlsson S., Hansson A.-M., Hedenström A., Heimdahl J., Miller U., Tingvall C. (2002), Environmental changes and human impact as recorded in a sediment sequence offshore from a Viking Age town, Birka, southeastern Sweden, *The Holocene* 12, 445-458.
- Sayle K. L., Cook G. T., Ascough P. L., Hastie H. R., Einarsson Á., McGovern T. H., Hicks M. T., Edwald Á., Friðriksson A. (2013), Application of ^{34}S analysis for elucidating terrestrial, marine and freshwater ecosystems: Evidence of animal movement/husbandry practices in an early Viking community around Lake Mývatn, Iceland, *Geochimica et Cosmochimica Acta* 120, 531-544.
- Vésteinsson O., McGovern T. H., Keller C. (2002), Enduring impacts: social and environmental aspects of Viking Age settlement in Iceland and Greenland, *Archaeologia Islandica* 2, 98-136.

SLAAPCOMFORT VOOR RIJK EN ARM (Gent, 14de - 17de eeuw)

Luc Devriese

Samenvatting

Een kleine verkenning van de omstandigheden waarin een uiterst belangrijke menselijke bezigheid, het slapen, uitgeoefend werd, start in een ver verleden tijd. In 1398 namelijk, bij iemand uit de stedelijke toplaag: een rijke wijnkoopman die een groot 'steen' bewoonde in het centrum van Gent. Daarop volgend krijgen we een inkijkje in het buurhuis bij de subtop, een apotheker, exact drie eeuwen later (1698). Ondanks deze aanzienlijke verschillen in tijd en maatschappelijk aanzien, noteren we opvallende gelijkenissen: het echtelijk bed is veruit het belangrijkste in huis en er zijn geen afzonderlijke slaapkamers. Toch is er een nieuwigheid: het 'bedde' dat in 1398 enkel sloeg op wat wij 'beddengoed' noemen, kon drie eeuwen later vervat zitten in een verplaatsbare houten constructie: een ledikant.

In de volgende deeltjes van deze bijdrage gaat de aandacht naar de minder fortuinlijke lieden die tijdelijk of permanent niet over een eigen huis en slaapgelegenheid beschikken. In korte lijnen wordt de geschiedenis geschetst van de opvang - meer bepaald het te slapen leggen - van arme reizigers, zwerwers en daklozen in Gent. In de middeleeuwen gebeurde het bijbelse 'werk van barmhartigheid de vreemdelingen herbergen' in passantenhuizen, caritatieve stichtingen vooral aan de stadspoorten. Enkele schaars beschikbare gegevens betreffen een speciaal type onderkomen voor arme, eerzame en 'passante' priesters, het Papenhuis bij de Sint - Jorispoort aan de Steendam. Daar waren enkele kamers beschikbaar, werd 'potagie' verstrekt en kon men zich warmen. Gelijkaardige gespecialiseerde huizen die rondreizende arme kooplieden, 'mersmannekens' herbergden, werden eveneens gesticht maar daarover zijn de gegevens zo mogelijk nog schaarser. Meer informatie is beschikbaar over niet gespecialiseerde passantenhuizen. We vernemen tal van details over bedden, verwarming en voeding van arme reizigers in het Sint - Jorishuis of Sint-Joris spitaal aan de Gentse Vijfwindgatenpoort in de jaren 1300 en 1400.

Vanaf de 16de eeuw voltrekt zich een mentaliteitsverandering. Behoeftige vreemde reizigers worden zo snel mogelijk buiten dezelfde poorten gewerkt. We zien hoe het 'vreemdelingen herbergen' verdwijnt uit het Sint-Jorishuis dat omgevormd wordt tot klooster en meisjespensionaat.

1. Inleiding: slapen een heel belangrijke bezigheid

In een vorig VMD nummer (2015, jg. 13 nr I) was het hoofdthema 'Schamel wonen'. We hadden het over 19de- en 20ste-eeuwse toestanden, over cités en citeetjes, over huizen onderverdeeld in kamers en overbevolkt, over oorlogsbarakken en over logementhuizen voor rondtrekkende lieden en daklozen. In dit nummer gaan we op dat laatste onderdeelje van de woonproblematiek verder in, maar dan in veel vroeger tijden. We bekijken in het bijzonder hoe godshuizen, hospitiïms, gesticht en ingericht werden aan de diverse stadspoorten, hoe ze gerund werden en hoe ze vanaf de jaren 1500 hun primaire taak zagen verloren gaan. De twee meest gebruikte benamingen godshuis en hospitiïm (hospice in Vlaanderen, gasthuis in het Brabantse) verraden samen wat ze in essentie waren: om Godes wil gestichte liefdadige instellingen die een beschutte plek voor de nacht aanboden aan wie dat niet had.

Hoofdthema is dus 'slapen' en 'te slapen leggen'. We trekken het thema open van arm tot rijk, van godshuizen tot privé huizen. Niemand kan ontkennen dat slapen een belangrijke menselijke bezigheid is. Maar het lijkt zo vanzelfsprekend en zo simpel dat we er eigenlijk maar weinig aandacht aan besteden. Een verwaarloosd thema. Alles wat we nodig hebben is een geschikte ruimte, een goed bed, en wat behaaglijk beddengoed, liefst niet al te lang geleden gewassen. Het telt nauwelijks mee in ons budget. Daarom doet het toch wel wat bevreemdend aan te zien hoeveel men in vroeger eeuwen verhoudingsgewijs spendeerde aan slaapcomfort. Het lijkt er wel op dat de uitgaven voor slapen, net als die voor eten, een alsmaar kleiner onderdeel gaan vormen van de leefkosten in onze streken.

In het hierna volgende wordt vooreerst het slaapcomfort beschreven in twee rijke huizen, resp. aan de einde van de 14de eeuw in de 'herberghe' van een wijnkoopman, en drie eeuwen later in een apothekerswoning. Daarna wordt aandacht geschonken aan de mogelijkheden tot overnachting voor arme reizigers vanaf de 14de eeuw tot in de jaren 1500 toen deze vorm van gastvrijheid stilaan in de verdrukking kwam.

Het allergrootste aantal situaties, die van de talloze mensen die daar ergens tussenin zitten, komt dus niet aan bod. Maar het onderwerp is gigantisch, beperking is sowieso noodzakelijk.

2. Slapen in een rijk koopmanshuis, anno 1398

In 1398 stierf de gewezen negende schepen van de Gentse Keure (1), Heinric van Leyns in zijn dubbelhuis *herberghe Ten Putte die men heet den Osse ende den Esel* pal in het Gentse centrum aan het Gouden Leeuwpleintje. De eigenaars van dit 'Vrij huis – Vrij Erf, Heinric en zijn tweede vrouw Mergriete van Westvoorde, konden er hun gasten en handelsrelaties onderdak bieden, maar hun grote dubbelhuis was geen herberg voor betalende klanten. Hoewel het uitdrukkelijk aangeduid werd als 'herberghe den Osse ende den Esole', was het geen herberg of hotel in de ons bekende gebruikelijke betekenis, maar een grote privé - woning, gelijkaardig aan het 18de-eeuwse 'hôtel

particulier' van de topklasse.

Omdat het gezin van Leyns een minderjarig kind telde, moest er een 'staat van goed' opgemaakt worden: een lijst van alle bezittingen, waaronder de huisinboedel en ook de schulden en tegoeden. Die geeft een beeld van de luxe waarmee een rijke koopmansfamilie zich toen kon omringen (2). De in het Gentse stadsarchief in de registers van de schepenen van Gedele bewaard gebleven beschrijving is erg gedetailleerd en geeft, zeer opzettelijk, allerlei kenmerken aan die vooral de waarde en de rijkelijke uitvoering van de verschillende goederen tot uiting laten komen (3). We beperken ons hier tot de beschrijving van het bedcomfort met enkele andere gegevens ter vergelijking.

Bedden

Bedden waren het belangrijkste wat in zo'n 14de-eeuws huis te vinden was. Maar hier moeten we wel even opletten: met 'bedde' werd bedoeld wat we nu beddengoed noemen. Het is de oudste betekenis van de term die zowel kon duiden op rustplaats, zoals in 'bedding' van bv. een rivier, als wat daar bij hoort, zoals in de Franse term 'literie'. In zijn primitiefste vorm kon dit 'er bij horende' net zoals bij onze huisdieren, strooisel zijn, in het Frans 'litière'. Dat stro werd mettertijd in linnen zakken gestoken, strozakken, of vervangen door graankaf in kafzakken, voorlopers van onze matrassen. Bij rijk volk werd dat vulsel verendons, met als allerbeste 'eiderdons' van de eidereend. Daarbij kwamen nog kussens en dekens allerhande, zoals we zullen zien. Dat samen vormde het 'bedde' en kon zoals bij het echtpaar van Leyns – van Westvoorde vervat zitten in een 'coutse' met een 'voetberde' (houten afsluitsel) en afgesloten met een 'ombanc' (omhang, bedgordijn). Het was een min of meer vaste constructie, zoals ook onze Nederlandse term 'bedste(d)e' suggereert: een 'stede' (plaats) voor een bed, voor beddengoed met andere woorden. 'Stede' betekent hier een plek waar een lig- en rustplaats kon en mocht worden geïnstalleerd, zoals in 'haardstede' en in 'molenstede' (denk aan Meulestede). Het woord 'koets' mag ons hier niet misleiden: in de betekenis van bedkoets is het afgeleid van 'coucher'.

Het bed was dus geen houten meubel zoals we ons dat nu voorstellen. 'Meubel' betekent trouwens 'mobiel' en in origine kon dat alles zijn wat geen grond was (3). Het valt op dat er in het hier beschreven rijke huis schijnbaar geen houten meubels van enige betekenis aanwezig waren. Banken, schragen en krukjes zullen er wel geweest zijn in het huis van het echtpaar van Leyns - van Westvoorde, maar die waren blijkbaar het vermelden niet waard.

Het bedcomfort was wel indrukwekkend en zonder meer luxueus. Speciaal één bed moet nogal wat ingehouden hebben: *Een bedde van 14 vierendeelen (ca. 2,5m.) metten hoeftpuelwe, metter coutse met eenen voetberde met eenre roeden (rode) saergen met eenen roeden voetcleede met tweeen witten wullinen cleedren, twee oiercussine met 4 fluwinen, 54 ellen (bijna 40m) linwaets te slaepplakinen der toehoirende, eene goede sidene culct (matras, spreij of deken, dikwijls met veel pracht bewerkt), een ombanc met 2 yserinen roeden, 12 roede sitten cussine gheloeft* (4).

Dat zou een dus bed geweest van om en bij 2,5m. breed (5). Monumentaal,

jawel, maar nauwelijks ruim genoeg voor de twaalf rode zijden (!) kussens en de hele rest, lijkt het ons. Maar misschien gebruikte het echtpaar van Leyns – van Westvoerde, of wie er ook nog in dat bed sliep, niet alles tegelijk? Waar dat bed stond (of beter: lag) wordt niet vermeld, maar vermoedelijk was dat in de voornaamste ruimte van het huis, de 'zaal'. Afzonderlijke slaapkamers bestonden nog lang niet.

Een tweede bed was minder groot: *een bedde van 9 vierendeelen met hoeft-puelwe met eenre roeder saergen ende met eenre coutsen*. Daarbij of daarnaast was er nog reserve: *item 5 oiercussine, eene goede bandwale, 20 ellen nieuwer dwalen, een stic ammelakine (tafellaken) van 7 ellen, 33 ellen lynins lakenen in dweersen stucken, een paer nieuwer slaep lakine met laschen (loshangende delen)*.

Ook voor verlichting werd er gezorgd, want tussen al dat beddengoed werd *eenen hertshoeren* vermeld. Dergelijke geweien werden gebruikt om lichtjes aan op te hangen.

En verder...

Laten we even kijken wat er verder in huis te vinden was en wat de familie verder nog allemaal bezat. Dat moet ons in staat stellen de materiële situatie van de familie van Leyns - van Westvoerde te kennen en plaats en rangorde van het bedcomfort daarin te appreciëren. Zonder meer het meest opvallende soort voorwerpen aanwezig in het huis, waren de boeken. Die waren in die tijd nog erg zeldzaam in huizen van leken. Zonder uitzondering waren het religieuze werken en hun waarde ontleenden ze niet alleen aan hun inhoud en handschriftelijke uitvoering, maar ook aan hun luxueuze vorm. Zo vinden we er een psalterium: *een sauter met selverninen sloten*. Verder ook een aantal rijkelijk uitgevoerde devotionele voorwerpen, juwelen, sierhuisraad en klederen. Jammer toch dat al dat ander fraais niet afzonderlijk geprijsd staat.... De relatieve waarde van het slaapcomfort ten opzichte van de verdere inboedel van Den Osse kunnen we dus niet in cijfers uitdrukken, maar alles wijst er op dat het bedcomfort primeerde.

Dat was al heel wat, maar nog lang niet alles. De wees Grielken van Leyns, dochter van Heinric met zijn eerste vrouw Barbara Vighier, voor wie de staat van goed opgemaakt werd, kreeg nog een belangrijke som *in ghereeder ghelde*. Er viel trouwens nog heel wat meer te verdelen: huizen in Gent en vooral in Damme, erfelijke renten (pachten) van landbouwgronden in een vijftal Oost-Vlaamse gemeenten, lijfrenten en belangrijke sommen die *diveersen persoenen* aan de erfgenamen schuldig waren. En...nog iets: de opsomming eindigt met *25 ½ hamen wine liggende inden kelre*. Omgerekend betekent dat zo maar eventjes 3.460 liter wijn. Vermoedelijk verbleef Heinric regelmatig in Damme en was hij vooral actief in de wijnhandel vanuit dat havenstadje (6).

Welgesteld maar toch niet prinselijk

Hoe rijk al het hierboven beschrevene ook lijkt, toch was het geen inboedel van een prinselijk verblijf. In musea en schatkamers van kathedralen zijn er uit die tijd allicht veel kostbaarder voorwerpen bewaard gebleven dan die

welke hier opgesomd worden (7). De bewoners van het huis Te Putte stelden zich bijv. tevreden met houten drinkbekers met zilveren voetsteunen, daar waar de musea zoveel massieve stukken tonen.

Dit gezegd zijnde, moet toch toegegeven worden dat de bijna één kg wegende massief zilveren en vergulde kroezen imposant moeten geweest zijn. Maar de rijke handelaar van Leyns had nog wel wat anders 'onder zich': *ghereed* ghelt. Vergelijk even de waarde van al dat zilveren sierhuisraad (8), samen zowat 15 pond groot, met de 77 pond aan contant geld dat het minderjarige dochttertje Grielkin van Leyns toekwam, en bedenk dan dat deze som slechts een gedeelte van het familiefortuin vertegenwoordigde. Haar beide broers erfden evenveel en volgens het Gentse erfrecht kwam Mergriete van Westvoerde, de tweede vrouw van Heinric, haar eigen onroerend goed (alleen geerfde gronden en grondrenten) plus de helft van de huwelijksgemeenschap toe (9). Daar kwam nog het vruchtgebruik van de hele gemeenschap bij, en niet onbelangrijk, ook de erfgrond van Den Osse en den Esele, die Heinric samen met zijn tweede vrouw gekocht had. Dat alles volgens het Vlaamse gewoonterecht het 'costumiere' recht (niet te verwarren met het leenrecht), waarin met name een uiterst belangrijk onderdeel, het erfrecht, veel gunstiger was voor vrouwen dan in het Romeinse rechtstelsel zoals vastgelegd in, onder andere, de veelgeroemde code Napoléon.

Met dank aan de leden van de werkgroep Te Putte (2002 - 2003),
in het bijzonder Leen Charles voor hulp bij de transcriptie.

Noten

- 1 Van der Meersch, P.C. (1852 - 1861), *Memorieboek der stad Gendt van 't jaer 1301 tot 1737*, Gent, Annoot - Braeckman, deel I, p. 128. Den Osse en den Esele omvatte de vroegere kadasterpercelen C 278 en 279 samen met een open toegang op het perceel 277.
- 2 Stadsarchief Gent (SAG), reeks 330 nr. 11, f. 100v-101. De lijst, hoe goed gestofveerd die ook is, laat ons toch een beetje op onze honger zitten: jammer genoeg verstrekt ze, op een enkele uitzondering na, geen inlichtingen omtrent de toenmalige geldelijke waarde van de opgesomde voorwerpen.
- 3 De termen 'meuble', mobiel en roerend kunnen misleiden. Huizen waren in het Vlaamse gewoonterecht roerend goed. Alleen gronden waren onroerend. Dit gold ook voor de indrukwekkende stenen huizen in het stadscentrum, al dan niet op eigen grond (Vrij huis – Vrij erf). Zie bij Devriese, L. (2006), stabiele erfgronden, verhuizende huizen. In: *Archieflink*, jg.5 nr. 4, p. 3; idem (2007), Vrij huis – Vrij erf. In: *Gandavum*, jg. 12 nr. 2, p.4-20; idem (2008), Huis en stede gestaan en gelegen. In: *Archieflink*, jg. 7 nr. 2, p. 4-5
- 4 Enkele omschrijvingen uit Weyns, J. (1974), *Volkshuisraad in Vlaanderen*, 4 delen, Beerzel.
- 5 Vierendelen werden gebruikt bij de lengtemaat van weefsels (vierden van een el). Deze maat verschilde lichtjes volgens de weefsels. Vermoedelijk waren het hier merceniersellen (ellen van wit lijnwaad: ca. 70cm) en zou het bed 2,4 m breed geweest zijn: 17,45 cm (69,8 cm : 4) x 14. Dit komt op 2,4 m. Gemeten in 'ruwe lijnwaad el' zou het bed 2,7 m breed geweest zijn. Voor de maten: zie

- Lieievrouw - Coopman, L.(1946), *Oude Gentsche Maten en Gewichten*. In: *Oost-Vlaamse Zanten*, jg. 21 nr. 1-2, p. 76.
- 6 Gegevens in SAG, reeks 330 nr. 11 (1387), f. 101 specificeren dat het belangrijkste huis van H. van Leyns in Damme in de Kerkstraat stond voor het Sint-Jans godshuis en dat hij daar 'achter in placht te wonen'.
 - 7 Dat de familie tot de allerrijkste te Gent behoorde lijkt evident. Het kapitaal in 1387 nagelaten bij de dood van de eerste vrouw van Heinric van Leyns (30.720 groot Vlaams) en de waarde van de staat van goed (240 pond groot, hetzij 55.600 groot) was groter dan alle soortgelijke uit die tijd opgenomen in: WYNANT, C. (1973), Peiling naar de vermogensstructuur te Gent op basis van de staten van goed 1380-1389. In: Blockmans, W., Pauweleyn, C., Wynant, L. *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14^e en 15^e eeuw*, Standen en Landen vol. 63, deel III, UGA, Heule, p. 65-71. De bedragen worden vermeld in de regesten op de staten van goed door Wynant, L. (1985), *Regesten van de Gentse Staten van Goed*, 1e Reeks 1349-1400 en 2e reeks 1371-1400, Brussel, Paleis der Academiën.
 - 8 Uit de tekst valt niet precies uit te maken of de twee kroezen samen, dan wel afzonderlijk '7 maerc 1 loet' wogen. Hier veronderstellen we dat ze samen gerekend werden. In het Vlaanderen van de 14de eeuw was de mark van Parijs (ook mark troy genoemd) in gebruik. Deze woog 245g. In 1391 werd een pond groot gelijkgesteld aan ongeveer 256 g. fijn zilver. Zie Van Werveke, H. (1934), *De Gentsche stadsfinanciën in de middeleeuwen*, Brussel, Paleis der Academiën, p. 107 en p. 145.
 - 9 Danneel, M. (1995), *Weduwen en wezen in het Laat-Middeleeuwse Gent*, Leuven, Garant, p. 268.

3. Slapen op zeventiende-eeuwse wijze in een Gents apothekershuis

Bij het napluizen van 17de- en 18de-eeuwse boedelbeschrijvingen valt het op hoeveel bedden en toebehoren er op de meest diverse plaatsen in de huizen van min of meer bemiddelde lieden te vinden waren en welk belangrijk deel die categorie vertegenwoordigde in de totale geldelijke waarde van de inboedels. In de goed gestoffeerde reeks artikelen over 18de- eeuwse Gentse interieurs die in 1988 verscheen in *Oost-Vlaamse Zanten*, de voorloper van *Van Mensen en Dingen*, werd het duidelijk aangegeven: 'In iedere kamer kon een bed staan; een differentiëring van de ruimte was alleen in de woningen van de elite doorgevoerd' (1). In de loop van die eeuw ging een steeds hoger aandeel van het budget besteed aan meubilair en decoratieve elementen naar slaapvoorzieningen. Het is duidelijk, zo wordt gesteld, dat de woning bij de laagste inkomenscategorie essentieel een overnachtingplaats was. Maar ook bij de middengroep was er sprake van werkelijke luxe in het slaapcomfort en bij de elite waren rijkelijk uitgevoerde hemelbedden 'het' statussymbool tegen het einde van de jaren 1700.

Dit willen we hier even illustreren aan de hand van de boedelstaat die in 1698 opgemaakt werd ten huize van de Gentse apothekersfamilie Stijl (2). De Stijls mogen representatief genoemd worden voor hetgeen tegenwoordig zou doorgaan voor welstellende middenstand. Het gezin was niet uitgebreid; de tijd in aanmerking genomen, zelfs klein: vermoedelijk woonden er in de

laatste jaren voor de dood van oude Frans Stijl slechts vijf mensen in het huis, bedienden inbegrepen (3). Hun relatief kleine huis Den Buc of De Gouden Buc aan het Gentse Goudenleeuwpleintje (bij de huidige Stadshal) waarin ze woonden op het vroegere kadasterperceel Sectie C nr. 277, is nu totaal verdwenen. Ooit behoorde de grond waarop het huis in de jaren 1500 gebouwd werd bij de grote 'herberghe', het steen Den Osse dat in het vorige hoofdstukje beschreven werd. Het fungeerde als toegang tot de koer en samen met een aan de andere zijde van het 'hoofdhuis' Den Osse gelegen kleiner huis Den Esele vormde het een voor de Gentse stadskern typische eigendomscluster. Zelfs de naam die de nieuwbouw meekreeg getuigde daarvan: naast Den Osse en Den Esele had je vanaf die tijd Den Buc.

Kostbaar echtelijk bed: een ledikant in het grote salon

Het loont de moeite even huize Stijl te bezoeken, en daarbij, ere aan wat ere toekomt, vooral aandacht te schenken, niet aan hetgeen wij hoogschatten, maar aan hetgeen de 17de-eeuwers klaarblijkelijk waardevol vonden: dus en derhalve, al het bedcomfort aanwezig in het huis Den Buc, anno 1698.

Het duurste meubel stond in de duurste kamer, de *grootte salette* aan de voorzijde van het huis op de eerste verdieping, en het was geen kostbare pronkkast, maar ... een *ledicant met een behangsel* (7 pond Vlaams). Hier zien we dus het ons bekende (meestal) houten bedmeubel opduiken. De etymologie leert ons dat dit eigenlijk in oorsprong een noodconstructie was: een uit planken en schroeven samengestelde bak, die gemakkelijk in mekaar kon gestoken worden of uit elkaar gehaald. De term ledikant, opgedoken in de jaren 1400, is namelijk een vervorming van 'lit de camp': veldbed!

Bij die ledikant hoorde een *bedde*, met een *hoofpalm* (hoofdpeluw) en twee kussens, en die waren samen genomen nog meer waard: niet minder dan 12 pond. Vooral die *pulms* en kussens waren blijkbaar buitengewoon rijk uitgevoerd. Alleen al dit bedensemble in het grote salon vertegenwoordigde met zijn in totaal iets meer dan 25 pond, zo maar eventjes 10% van de totale inboedel. Ter vergelijking: het duurste schilderij in de kleine maar niet onaardige schilderijencollectie ten huize Stijl, een stuk van de hand van de meest gereputeerde 17de-eeuwse 'Gentse' schilder Gaspard de Craeyer, werd op 8 pond geschat en het duurste zilverwerk, een 3 kg. (!) wegende kroes, was 'slechts' 4 en half pond waard. En nog een andere vergelijking: het goudleer *met blauwen grondt* waarmee één van de kamers bekleed was, werd op 4 pond geprezen.

Overal bedden en bedtextiel

Zowat overal in het huis stonden bedden opgesteld. 'Bedvrij' waren alleen het 'opperste' en op het gelijkvloers de apotheek, de kelder en ook nog de *middelsolder*, waarbij niet onvermeld mag gelaten worden dat de laatste ruimte volgepropt zat met beddengoed. Overal elders kon geslapen worden. Eigenlijke slaapkamers, of ruimten die alleen daarvoor gebruikt werden, waren er niet. Het meest opvallend vinden we dat geïllustreerd in het grote salon. We zagen reeds dat het pronkstuk van de *grootte salette* een bed was,

en bij dat ledikant hoorde *een geluwe satijne gesteken sijde saerge, noch een geluwe saerge, een bedde, een hoofpalm, twee kussens en een matrassen met eenen stroosack*. Meer dan waarschijnlijk was dat het echtelijk bed van de Stijls. Wie anders dan de apotheker en zijn vrouw zou aanspraak kunnen gemaakt hebben op een zo rijk uitgeruste slaapgelegenheid op een dergelijke ereplaats? En om misverstanden te vermijden: er was toch wel iets voorzien voor de privacy: het ledikant was afgeschermd met een *behangsel*.

Boven het salon was er een *eerste camer op den nedersolder*, die de *cleijne salette* genoemd werd, en waarin er een *ledicantjen met het pavillioen* (bedhemel), opgesteld stond, met *een bedde hoofpalm, twee neckekussens en drie saergen: eene geluwe, eene groene met eene witte*. Maar zoals de naam al laat uitschijnen waren er nog andere meubels met heel andere functies in deze ruimte aanwezig.

In een tweede kamer waren er vooral bedden en beddengoed te vinden: *een cleyne beddeken met een cleyne kusken, een ledicant met het behangsel, een beddehoofpalm met eene matrassen, twee oorcussens, noch twee oorcussens met drie neckekussens, noch twee oorcussens met een cleyne oorcussen, een watten roode saerge met roode armiaens (?) goet daerbij, een armyne (?) saerge, een beddehoofpalm ende een rollekoetseken* (een wiegje), en ten slotte nog vier blijkbaar gewone *saergen*. Al met al leek deze plek nog wel het meest op een goed gestoffeerde slaapkamer. Maar wat moest men hier aanvangen met *drie biertonnen, diveersche manden* en nog een aantal goedkope meubeltjes?

Zelfs in de keuken beneden was er een slaapruijme voorzien. Er was een *schutsel, twee gordijnen met de gordijnroede, een matrassen, twee hoofpalmens met een oorcussen, een witte saerge, een quadt (slecht) tapijt ende een eyndeken quade stoffe*.

Typisch was ook dat er een massale hoeveelheid opgeslagen reservebedtextiel aanwezig was in het huis. Aangezien het bedlinnen maar enkele keren per jaar gewassen werd (de grote was!), had een min of meer rijk huis er heel wat van doen. Grote hoeveelheden textiel waren algemeen in de huizen van min of meer welstellenden (4). Samen met het tafellinnen en reserve tafelgerei werd al dat textiel in huize Stijl vooral gestockeerd op *den middelsolder*, waar overigens geen bed stond. Zo waren er daar niet minder dan 34 slaaplakens voorhanden: vier *paeren grondslaeplakens*, drie *paer slaeplakens met cleene kantjens an genayt*, vier *paer cleene slaeplakens* samen met zes paar *slaeplakens* die niet verder gespecificeerd werden. En verder kon men er kiezen uit *eenen fluwijnen* en nog vijf *paer fluwijnen, vijf necke fluwijnen, eenen hoofpalm met eenen grootten kande tusschen ingenaeydt* (11 pond!) en *noch twee necke kussens mette kanten ingeleyt*. Voor alle zekerheid was er ook nog reservemateriaal onder de vorm van negen paar *nieuwe witte lijnwaeten*.

Aan het slot van deze indrukwekkende opsomming nog een en ander dat evengoed bij het slaapcomfort behoort: voor de lichamelijke behoeften *eenen thinnen lampet, thinne waterpotten, een secretjen van copen int haudt gestelt* en, niet te vergeten: voor de geestelijke behoeften was er *een silveren wijwatervat wegende zes oncen en half* (een kanjer van ongeveer 2 kg, 2 pond 18 schellingen, 6 groot waard), en *een plaette van paune* (fluweel:

Gents 'poane') *gemaect om een wijwaetervat an te doen*. Voor het slapen gaan moest men zijn vingers in water dippen dat door een priester gewijd was en daarmee moest men een kruisgebaar maken om behoed te blijven voor allerhande onheil (en bekoringen ...) die de nacht zou kunnen mee brengen.

Relatieve waarde en conclusie

Dat bedden en hetgeen er bij hoorde zo belangrijk waren, kunnen we nog het best inschatten door een kleine 'getalkunstige' oefening uit te voeren op de boedelstaat Stijl. Een vergelijking van de geldelijke waarde van de verschillende categorieën spullen aanwezig in het apothekershuis, leert ons heel wat. De bedden en het beddengoed vormden zonder meer het kostbaarste onderdeel daarvan. Met hun ruim 80 pond groot aan gezamenlijke waarde vertegenwoordigden ze bijna één derde van alles wat er zich in het huis bevond (nagenoeg 250 pond groot), meubelen, schilderijen en boeken inclusief. Nochtans kon de familie pronken met een behoorlijke collectie luxevoorwerpen, vooral zilverwerk, in de eerste plaats allerhande kroezen en kannen, waaronder een *silveren croes met een serpent up gewrocht*. Al dat zilver met een totaal gewicht van zowat 20 kg, was alles samen iets meer dan 41 pond groot waard, met moeite iets meer dan de helft van de familierijkdom aan bedden en beddengoed. En men moet wel even slikken als men daarbij dan ziet dat de hele ingewikkelde poespas van apothekersproducten, niet minder dan 461 (!) met naam genoemde items, aanwezig in de *wijnckel* slechts 50 pond waard was.

18

Of de hier geschetste situatie representatief is voor de 17de-eeuwse woon- en slaapcultuur in onze streken, kan niet zonder meer gesteld worden. De familie Stijl behoorde tot een kleine welgestelde middenklasse, een klasse die oververtegenwoordigd is in bewaarde boedelstaten. In verreweg de meeste Gentse huizen en huisjes zal er in die tijd per persoon minder veel ruimte aanwezig geweest zijn, zodat de vraag of er afzonderlijke slaapkamers waren, zelfs niet moet gesteld worden. Er was simpelweg geen plaats voor. Maar ook waar dit wel kon, zoals hier in dit huis pal in het Gentse stadscentrum, zien we dat zulks in de 17de eeuw niet gebruikelijk was.

De hier geschetste situatie geeft ons inzicht in een op het eerste zicht raadselachtige omschrijving van een van de meest hatelijke feodale geplogenheden: het opeisen door feodale heren in sterfhuizen van 'het beste hoofd' of het 'beste bed' (het beste kateil, droit du meilleur catel). Het enige van waarde in de meeste huizen, in elk geval het meest waardevolle, was het echtelijke bed (het 'beste bed'). Bij mensen die vee of trekdieren bezaten kon een koe of os daarvoor in aanmerking komen. Dat 'beste hoofd' (Latijn: caput) vinden we terug in de termen cattle (Engels voor runderen) en cheptel (Frans voor veestapel) en last but not least in 'kapitaal'. We haasten ons hier aan toe te voegen dat het feodale erfrecht in stedelijk milieu (binnen de stedelijke 'vrijheid') amper voor kwam.

Met dank aan de leden van de 'Werkgroep Te Putte' (2002 - 2003)

Noten

- 1 Pisters, I., (1988). Gent(se woninginterieurs in de 18de eeuw. Bedden, tafels, toilet-, zit- en opbergmeubels. In: *Oostvlaamse Zanten*, jg. 63 nr. 3, p. 21-80.
- 2 Stadsarchief Gent, reeks 332 nr. 279, bundel 9. De 27 bladzijden tellende beschrijving van meubels en huisraad was slechts een onderdeel van een geheel waarbij ook dienen gevoegd te worden: de gedetailleerde opsomming van de meest diverse 'geneesmiddelen' die in de apotheek zelf aanwezig waren.
- 3 In Den Buc woonden in 1698 de apotheker en zijn tweede vrouw, een dochter die vijftien was bij de dood van haar vader, een mannelijke en een vrouwelijke huisbediende. Het enige kind uit een eerder huwelijk was Augustijner pater geworden (afgeleid uit de samenstelling van de familie in 1698, en de opsomming van bewoners, bedienden inbegrepen, door pastoor Nothingham opgemaakt in 1681 in zijn Status Animarum van de Sint-Niklaasparochie).
- 4 Devriese, L. (2006), Textiel in de Gentse Waterwijk 1688 - 1769. In *Tijdschrift voor Industriële Geschiedenis*, deel 94, p. 35.

4. Waar men te slapen legt: middeleeuwse passantenhuizen in Gent

Onze middeleeuwse steden kenden bijzondere voorzieningen voor reizigers, kooplui, bannelingen en pelgrims of mensen die om wat voor reden ook buiten hun families en kennissen in voor hen vreemde steden moesten verblijven. De rijke reizende kooplui konden rekenen op hun netwerken. Hun collega's bewoonden grote huizen, die niet zelden als 'herberghe' aangeduid werden. De in dit artikel al uitvoerig beschreven Osse ende Esele pal in het stadscentrum behoorde tot die categorie.

Arme vreemdelingen of gewoon reizigers zonder plaatselijke connecties konden niet terecht in dergelijke 'herbergen'. Voor hen werden huizen gesticht en fondsen gecreëerd om hun werking te bekostigen. Enkele deelstudies verschenen over Gentse instellingen van die aard. Ze behandelen overwegend hun stichting en bestuur. Bethune en Van Werveke verzorgden een uitgave van de oorkonden van het godshuis Sint-Jan en Pauwel aan de Waalpoort (de Leugemeete aan de Brugse Poort). Die gaan vooral over schenkingen en wat er mee gebeurde. Ze geven enig inzicht in de inkomsten van zo'n instelling.

Hieruit blijkt overduidelijk dat het godshuis gesticht en beheerd werd door de stedelijke upper class (1). Dergelijke initiatieven waren ongetwijfeld ingegeven door bekommernis om het eigen zielenheil van de stichters en om de bestaande reële noden enigszins te verlichten, maar het waren ook belangrijke onderdelen van de stedelijke machtsnetwerken. Stijn Meersseman gaf zijn studie van het Sint-Jacobsgodshuis bij het huidige Godshuishammeke, eveneens een stichting van de Gentse elite, veelzeggend als ondertitel mee 'Godshuis of politieke instelling?' (2). Vrijwel alle Gentse godshuizen waren stichtingen van leken: verenigingen, individuen of families. Uitzondering daarop maakten de door de twee Gentse abdijen gestichte gasthuizen. Griet Maréchal beschreef het Sint-Annaspitaal aan de huidige Dampoort, een stichting van de Sint-Baafsabdij (3). Thomas Van Driessche bestudeerde het (H)eb-

berechtshospitaal aan de Kortrijkse Poort gesticht door de Sint-Pietersabdij (4).

‘Spitalen’ voor reizigers

Er bestonden godshuizen van velerlei aard. In het kader van deze kleine studie over ‘slapen’ gaat onze aandacht naar stichtingen van een welbepaald type, de passantenhuizen. Dat waren huizen waarin onbemiddelde reizigers terecht konden. Ze werden in de middeleeuwen meest aangeduid als ‘huus’ met een plaats- of patroonsnaam er bij, dikwijks ook als ‘hospitalen’ of ‘spitalen’, term afgeleid van het Latijnse woord hospes: gast. Met onze hospitalen, synoniem van ziekenhuizen, hadden deze caritatieve en corporatieve instellingen vrijwel niets gemeen. Het waren logementhuizen, soms gecombineerd met permanente verblijven van meest bejaarde koppels of alleenstaanden, de ‘proveniers’ die een ‘prove’ genoten of kochten.

De term ‘passantenhuis’, een hedendaagse creatie van historici, duidt accuraat de essentie aan van het type ‘spitaal’ dat we hier willen beschrijven. Passantenhuizen vingen in de eerste plaats arme buitenstedelijke reizigers op. Dit bracht met zich mee dat er dicht bij vrijwel elke stadspoort een dergelijk huis te vinden was. Met name in Gent was dat zeer duidelijk aan de grote in- en uitvalswegen. Bekijken we even de grote 14de-eeuwse omwalling in uurwijzerzin beginnend in het noordwesten. Daar had je het Sint-Jan en Pauwelshuis (Leugemeete) in de Brusselsepoortstraat bij de Waalpoort (Brugsepoort); in het noordoosten het Sint-Jacobshuis bij het Godshuishammeke (de Muidepoort lag oorspronkelijk ter hoogte van Seleskest); in het oosten het Sint-Baafshuis, later Sint-Annaspitaal genoemd waarvan de naam Spitaalpoort en Spitaalpoortstraat (bij de Dampoort) afgeleid is; in het zuiden het hieronder in detail beschreven Sint-Jorishuis bij de Vijfwindgatenpoort dat ook de beide latere Keizer- en Sint-Lievenspoorten bediende. In het westen tenslotte, bij de Kortrijkse of Petersellepoort, had je het (H)ebberechtsspitaal in de Kortrijksepoortstraat.

Gespecialiseerde en niet - gespecialiseerde huizen

Er waren er nog heel wat meer. Een omvattende systematische studie of overzicht ontbreekt voornamelijk voor wat Gent betreft. Ook kreeg het dagelijks leven in zo’n ‘opvanghuizen’, om een hedendaagse term te gebruiken, vrijwel geen aandacht. Daarom twee bijdragen in deze studie omtrent slapen en te slapen leggen. Een hoofdstukje betreft een godshuis bedoeld voor één enkele zeer beperkte categorie ‘klanten’: priesters met name, een volgend handelt over een typisch niet –gespecialiseerd passantenhuis, het Sint - Jorishuis aan de Vijfwindgatenpoort.

Het hieronder te beschrijven huis voor priesters was lang niet het enige gespecialiseerde ‘opvanghuis’ in Gent. Er waren de stichtingen van de ambachten: de wollewevers aan de Kortedagsteeg, de vrije schippers aan de Ketelvaart, enz. Dat waren echter geen huizen die overnachting boden aan reizigers. Twee tehuizen voor reizende kooplieden waren dat zeer specifiek wel. Het Geeraerd de Stoevere godshuis aan de Nederpolder ontving ‘arme jonghe mersmanckins’ of merseniërs (marskramers, reizende handelaars in kleine textielwaren en andere kleingoed). Frans De Potter publiceerde de en-

kele beschikbare gegevens over het moeizaam voortbestaan van deze kleine instelling die het moest zien te redden met de opbrengst van schenkingen van schijnbaar enkel de familie waaraan ze haar naam ontleende (5). Slechts over enkele decennia in de jaren 1400 bleven notities bewaard. Het godshuis hield op te functioneren nog voor het einde van de 15de eeuw. Iets gelijkaardigs was het Jan Wort's hospitaal bij Ten Spriete aan het uiteinde van de Nederkouter. Dat beschikte over 13 bedden ten dienste van 'arme gave kooplieden'. Buiten deze ene specificatie gegeven door Alfons van Werveke is ons daarover verder niets bekend (6).

Het Sint-Jorishuis aan de Vijfwindgatenpoort tussen de Langeviolettestraat en de Brusselse- en Sint-Lievenspoortstraat, fungeerde in de eerste eeuwen van zijn bestaan vermoedelijk vrijwel uitsluitend als passantenhuis. Dit feit, samen met de bewaard gebleven gegevens over het comfort dat de gasten er genoten, maken deze instelling beter dan anderen geschikt om in dit artikel over slapen - zeg maar slaapcomfort - opgenomen te worden. Er zijn geen indicaties die wijzen op enige specialisatie. Vermoedelijk werd toch niet 'iedereen' zo maar toegelaten, maar of de 'klanten' geselecteerd werden en hoe dat eventueel gebeurde, weten we niet.

Noten

- 1 Béthune de Villers, J-B., Van Werveke, A. (1902), *Het godshuis van Sint-Jan & Sint-Pauwel te Gent, bijgenaamd de Leugemeete. Oorkonden*, Gent, Vlaamsche Bibliophilen, pp. 224.
- 2 Meersseman, S. (1991), Het 'Sente Jacopshuus up Nieuwland' te Gent. Godshuis of politieke instelling? In *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, deel 45, p. 5-32.
- 3 Maréchal, G. (1966), Het Sint-Annahospitaal van Sint-Baafs te Gent. In *Annalen van de Belgische hospitaalgiedenis*, jg. 4, p. 31-50.
- 4 Van Driessche, T. (1992), Het Hebberechtshospitaal in het Sint - Pietersdorp te Gent: functie en ontwikkeling van een middeleeuws proveniershuis. In *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, deel 46, p. 47-79.
- 5 De Potter, F., (s.d.), *Gent van den oudsten tijd tot heden*, deel V, Gent, Siffer, p. 520-527. Over de familie de Stoevere die meerdere schilders telde: Vandebussche, K., (1972), De Stoevere's: een Gentse kunstenaarsfamilie. In *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 1, p. 51-55 en 166-170.
- 6 Van Werveke, A., (1927), Nachtverblijven. In *Bijdragen tot de geschiedenis en de oudheidkunde van Vlaanderen*, Gent, Willemsfonds, p. 24-25.

5. Het Papenhuis aan de Steendam voor inwonende en reizende priesters

'Hotel' voor priesters

Een toch wel bijzondere vorm van middeleeuws logementhuis was het Papenhuis aan het uiteinde van de Gentse Steendam. Het was geen unicum. Ook Brugge had minstens in de 14de eeuw een tehuis voor arme priesters: 't Huus der Apostelen' op de Verversdijk (1).

De beschikbare gegevens dateren overwegend uit de jaren 1400. Ze zijn schaars en veel minder gedetailleerd dan die over het Sint-Jorishuis waaraan een volgend hoofdstukje gewijd wordt. Tot op heden werd hierover vrijwel niets gepubliceerd. Alfons Van Werveke vermeldt het Papenhuis correct in zijn (erg) korte beschrijving van Gentse nachtverblijven en hij stelt uiterst beknopt dat men daarin door de stad trekkende arme priesters herbergde (2). Frans De Potter identificeerde een 'der papen huus' naast het Sint-Janshuis aan de Vlasmarkt (1372-1373) foutief als een pastorie (3).

Dat Papenhuis was - heel typisch - gelokaliseerd aan een stadspoort die overigens waarschijnlijk niet veel meer dan een eeuw als buitenpoort fungeerde. Nadat de stad Gent in 1212 uitbreidde met de Waterwijk en het Nieuwpoortje was de Steenpoort bij de Sint-Jacobskerk een 'binnenpoort' geworden. Op de weg naar het oosten moest, verder van het centrum, een nieuwe poort gebouwd worden. Die vond een geschikte plek bij de vermoedelijk toen nieuw gegraven bedding van de Leie, onderdeel van de stadsversterking in die buurt. Het nieuwe bouwsel werd eerst Sint-Baafspoort, later Sint-Jorispoort genoemd. Net als bijna alle huispercelen binnen de bocht van de 'Nieuwe Leie' was het stadgrond en net als (bijna) alle huiseigenaars moest er voor het Papenhuis jaarlijks een vast cijnsbedrag aan de Stad betaald worden. Dat cijnsbedrag was strikt evenredig aan de breedte van het perceel op de rooilijn 'ter straten', wat ons toelaat uit de 25 schelling parisis (25 groot) af te leiden dat het Papenhuisperceel aan de Steendam ongeveer 6 m breed was (4).

Het huis was een soort hotelletje (gastenhuis of passantenhuis) met bijhorende kapel voor priesters. Dergelijke personen werden meestal papen genoemd. Dit woord afgeleid van 'papa' had in die tijd niets denigrerends. Pas met de reformatie en de godsdienstoorlogen, met de hevige aanvallen tegen het pausdom (papendom) kreeg het een negatieve bijklank. Vandaar ook dat de naam Papengat probleemloos kon gegeven worden aan een stuw dat het Papenhuisperceel achteraan begrensd. Ook het waterloopje waarin de stuw aangelegd was, stond bekend als het Papengat en later als De Slekke. Dat deze constructie genoemd werd naar de woonfunctie van het aangrenzende perceel, wijst er op dat het Papenhuis heel bekend was (5).

Het Papenhuis wordt voor het eerst vermeld halverwege de 14de eeuw. Meer dan waarschijnlijk werd het rond die tijd op die plaats gesticht, of eventueel van elders naar die plek verhuisd. In 1355-1356 was het huis al voldoende bekend om vermeld te worden in de stadsrekeningen: 'werke bi der papen huus ende brucgen' (6). In de periode 1360 -1369 wordt Der Willem de Vooght als cijnsbetaler vermeld en die notitie wordt nog in dezelfde periode gevolgd door '(van)der Papen huus (7). 'Der', afkorting van d'he(e)r, was een standaardaandtitel voor priesters.

Hoe het huis er uitzag in de tijd dat het effectief als passantenhuis functioneerde, weten we niet. Het is niet herkenbaar op het bekende schilderij 'Gent 1534' in het STAM wat er kan op wijzen dat het waarschijnlijk weinig indrukwekkend was als bouwwerk.

Kapel en 'Capelrie'

Ieder godshuis beschikte over een kapel, en al was het huis aan de Steendam misschien niet groot, een kapel mocht zeker niet ontbreken, alleszins niet in een Papenhuis. Over het uitzicht daarvan is evenmin iets geweten. In 1403 was er een bezoldigde 'capelrie' aan verbonden: er werd een som besteed voor een kapelaan, som die allicht ook enkele uitgaven omvatte die bij de functie hoorden (8). Emiel Callant gaf zonder enig nadere bron of bewijs aan dat de Sint-Jorispoort haar naam ontleende aan een Sint-Joriskapel 'welke aldaar stond' (9). In de ons bekende bronnen wordt er geen kapelnaam opgegeven voor het Papenhuis en is er evenmin sprake van enig verband met de Sint-Jorisgilde.

De bedienaren of kapelaans haalden een gedeelte van hun inkomsten uit betaalde missen. Simoen van Straesele, milde begiftiger van minstens een der tial Gentse godshuizen - we zullen hem ook in het volgende hoofdstukje over het Sint-Jorishuis ontmoeten - schonk in 1433 aan de Capelrie van het Papenhuis een rente waarvan de opbrengst moest dienen om iedere maandag een mis te celebreren. Simoen wou zijn erfgenamen daarbij ook iets gunnen: moest het zijn dat er 'eenich priestere es van sinen hoire' (onder zijn erfgenamen) dan zou die 'de naeste zijn ... omme de messe te verdoen' (10).

Slappen potage ende waermen by den vier

In 1443 vernemen we een en ander over de inrichting en de gang van zaken in het Papenhuis (11). De inrichtende overheid blijkt te bestaan uit de Gentse parochiepastoors van 'sHelichskerst, St. Jans (nu Sint-Baafs), St Michiels, Ste Pieter, Jacop ende S. Niclaes' onder leiding van Mr. Jan van den Voorde, 'dekin vanden Kerstynhede in Ghend'. Deze gaf aan h(eer) Gillis van Musschoets, priester, 'capelaen te St Jans ende Ste Jacobs 't bezit van eenen huus ende stede, ghegheeten den Papen huus, staende ende liggende upden Steendam by sente Jorispoorte, metten lochtinck, plaetse,... syn leven lanc'.

Daar moest Gillis iets voor presteren. 'Voorts es bespreec ende vorwaerde' dat hij het huis zelf niet mocht verhuren aan een wereldlijke persoon. Hij moet er zelf wonen en het gebouw onderhouden. Als hij 'eenighe cameran' wilde verhuren dan mocht dat enkel aan 'goede eerbaren priesteren, als die daer commen sullen'. Daarbij moest Gillis 'hemlieden leveren slappen potage ende waermen by den vier alsoe es gheuseert toten daghe van heden'. De kapel moest hij 'houden onbelemmert van bedde, haute ende andere belemmertheden'. Bovendien moest Gillis samen met de 'ghemene prochiepape ende capelanen in dese stede' aan de deken een forse huursom betalen (29 pond groot jaarlijks). Blijkbaar kon de man voldoende verdienen aan zijn 'hotel'. Het was duidelijk geen caritatieve instelling.

Uit een analoog contract geregistreerd voor de schepenen ongeveer 40 jaar later (14 februari 1485) blijkt dat er niet enkel Gentse priesters bij de zaak betrokken waren (12). Als 'Huys meester ende regierders' vinden we naast de 'prochiepape' van Sint-Jacobs en Sint - Michiels 'binnen Ghend', ook de namen van 'h. Jan de Buck, prochiepape van Lovendeghem ende h. Cornelis van der Beke, prochiepape van Loochristie'. Meester Jan vander Straten, deken van de 'Kerstenhede van Ghend', stond aan het hoofd. Deze heren wa-

ren voor de schepenen gekomen om te laten acteren dat zij 'gheconsenteert hebben van in reparatien ende belegghene (dakdekken) van de selve capelle ende papen huus dat zeere in reparatien tachter was'. Die taak hadden ze 'overghegheven ende ghestelt inde handen ende ghebruucaemhede van Mr. Pieter vander Beke, pbre (presbiter; priester), prochiepape van Lokerne, syn leven lanc ende niet meer'.

Het contract was voorzichtig opgesteld. De tijden waren onzeker. De oorlogszuchtige Karel de Stoute aarzelde niet om tegen zijn eigen volk ten strijde te trekken. Het eerste jaar moest Pieter van der Beke 15 pond groot betalen, het tweede en het derde jaar 5 pond, maar 'blivet orloghe so salmen van den tween achtersten paymenten over twee jaeren te vreden zyn met over halven paymenten binnen vier jaren (h)uyt graecen'. Deze lage sommen waren te verklaren door de kosten die Pieter moest maken. Hij moest 'selve huus ende capelle onderhouden van daken ende mueren van winde en van watere te zynen coste en afslach zyn leven lanc'. Bovendien moest hij aan de stad de jaarlijks verschuldigde grondcijs van 24 schellingen parisis (gelijk aan 24 groot) betalen.

Pieter vander Beke verbond zich er toe naast de herstellingen te zorgen dat 'elc arm p(res)b(yte)re (priester) van deser stede ofte dekenye van Ghend' in de kapel en het huis zou genieten 'vry(h)ede, logyst' en rechten die er bij horen zoals 'van houden tyden ghecostumeert'. Daarnaast werd gespecificeerd dat 'ooc de passante priestere eenen nacht moghen slaepen zonder meer'. Het was Pieter niet toegelaten bijkomende werken te starten zonder toelating van de huismeester(s). Mocht het vrede worden en mocht hij dan willen vertrekken, dan zal hij kapel en huis niet in 'wereldlijke handen' stellen. En mocht het zijn dat hij 'der werelt overlede' voordat de hoger vermelde werken en betalingen gebeurd waren, dan konden zijn erfgenamen geen aanspraak maken op het Papenhuis en de kapel, zelfs niet als dat testamentair zou bepaald zijn. We zagen het al hierboven: het contract gold 'syn leven lanc ende niet meer'

Uit dit alles blijkt dat het Papenhuis toch enigszins afweek van wat we mochten verwachten in een gewoon passantenhuus zoals in het hierna nog te beschrijven Sint Jorishuis. Er waren kamers en het huis bood niet enkel aan passante priesters onderdak, 'potage' en verwarming inbegrepen. De kamers mochten ook aan 'eerbare' Gentse priesters verhuurd worden.

Het nieuwe seminarie krijgt de opbrengst

Het Papenhuis speelde in 1576 aan het begin van de opstand van de Gentenaars tegen het katholieke centrale gezag nog een rolletje in de belegering van het garnizoen in de zeer dichtbij gelegen dwangburcht gebouwd door Keizer Karel (13). Het gebouw werd net als de Sint-Jorispoort opgevuld met aarde en balken en samen met de hele buurt gebarricadeerd. Een post in de stadsrekeningen vermeldt een betaling voor negen tonnen bier 'inckelen clauwaert ghejont de omwonenden die volontairelic hemlieden gheemployeert hebben int draghen vanden eerde omme te vullen Sent Jooris poorte ende 't Papenhuus daer nevent' (14).

Het kort nadien aan de macht gekomen calvinistische bewind liet het doek

vallen over dit godshuis toen het in 1580 bij de grootscheepse onteigening van kerkelijke goederen ook het erf van het Papenhuis waarop een 'huysaige' stond, in cijns gaf aan een Gillis de Knuut (15). Deze notoire calvinist die nogal wat 'kerkelijk goed' kocht, verloor het enkele jaren later op zijn beurt. De eigendom kwam in handen van het bisdom die de opbrengst er van bestemde voor het priesterseminarie, een contrareformatorische nieuwigheid. De bebouwing werd verhuurd voor particuliere bewoning. Deze instelling liet er in de achttiende eeuw nog een vrij imposante nieuwbouw optrekken die wellicht de laatste sporen van het Papenhuis liet verdwijnen of althans onzichtbaar maken. Maar ook dat bleef niet duren. Het seminarie kreeg van het Franse revolutionaire bewind een zware krijgsschuld opgelegd en in 1797, onder het Directoire, werd het afgeschaft.

Met dank aan Erik Verroken

Noten

- 1 Maréchal, G. (1978), *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen*, UGA, reeks Standen en Landen, Heule, p. 294.
- 2 Van Werveke, A. (1927), *Nachtverblijven*. In *Bijdragen tot de geschiedenis en de oudheidkunde van Vlaanderen*, Gent, Willemsfonds, p. 24-25.
- 3 De Potter, F. (s.d.) *'Gent van den oudsten tijd tot heden'*, deel VI, Gent, Siffer, p. 474.
- 4 Het 'cijnstarief' aan de Steendam (SAG, reeks 152 nr. 1, f. 2v) bedroeg 14 denier parisis per (hout)voet (nagenoeg 30 cm). 25 groot was gelijk aan 300 denier.
- 5 Het 'gat' (in Gent steeds een brug- of damopening voorzien van een stuw) vormde samen met het Paddegat en het Sint-Jansschof een sassysteem in een oude Leiemander. Dat vergemakkelijkte de scheepvaart omheen de Grote Spei bij de Rode Toren aanzienlijk. Dat het huis een 'landmark' voor de buurt was, kunnen we ook afleiden uit een plaatsaanduiding in de wijk Nieuwpoort: 'In de nieupoert over tbrugskin daer men comt van den steendamme in de vors nieupoert terzijde van den papenhuus'. SAG, Reeks 152, nr. 7 (1442), f. 43v. Andere plaatsaanduidingen: 20.4.1388: Goessin Goetkint verzekert lijfrente 'up 2/3e van den huus daer hij nu in woent staende up de steendam jeghen der papenhuus naest den Watre' (SAG, reeks 301 nr. 11, 1387-88, f. 103).
- 6 SAG, reeks 400, schepenjaar 1355-56, f. 114.
- 7 Tot in het schepenjaar 1334-1335 en minstens sinds 1325-1326 was de site ingenomen door twee gelijke woonpercelen die gebruikt werden door twee vrouwen, het ene door Soetine Asekins en het andere door Merrine Smeets (De Gentse Stadsrekeningen in de uitgave door Vuylsteke p. 412, schepenjaar 1325-1326). Vermelding in 1337 als cijns van 20 schelling parisis en 5 schelling 'van overmate' betaald door Gilis van Hoodeke (SAG, reeks 152 nr. 1, f. 2v.). In 1360-1369 wordt de cijns eerst betaald door 'der Willem de Vooght'. Diens naam staat doorschraapt en wordt gevolgd door de notitie 'der (van de) papen huus' in SAG, reeks 152 nr. 2, f. 2v. Bij de 'overmate' wordt gespecificeerd: 'van der porte bove'.
- 8 Het 'huus in de Bogaertstrate daer Boudin Veraechten inne woent' afkomstig van de hoirs(erfgenamen) van Jan de Wale werd 'wettelik ghepandt omme 3 lb par achterstallige scult van landcheinse voor Lievin Kindekin voor zijn capelrie van het Papenhuus'. Willem van Goeslaer amman van de Burgstraat, Jan van Huffelghem en Jan van de Pitte, schepenen, pandden het huis (SAG, reeks 301, nr. 17, 1403-04, f. 19r).

- 9 Callant, E., De oude Gentse stadspoorten en hare omgevingen. Deel XXI De Sint-Jorispoort. In *Gentsch Museum. Bijlage van Het Vaderland*.
- 10 SAG, reeks 330 nr. 20, schepenzaar 1432 - 33, f. 111, 14.08, 1433
- 11 SAG, reeks 301 nr. 37, schepenzaar 1442 - 1443, f. 179, 13.07.1443.
- 12 SAG, reeks 301, nr. 56, schepenzaar 1484 - 85, f. 136,14.02.1482.
- 13 Fris, V. (1922), La citadelle de Charles Quint et le Chateau des Espagnols à Gand. In *Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique*, 1922. Overdruk Antwerpen, p. 22; SAG, reeks 532 nr. 4, f. 35v.
- 14 SAG, reeks 532 nr.4, f. 35v.
- 15 SAG, reeks 152 nr. 13, f. 115. Het cijnsbedrag van 8 schelling Vlaams (96 groten) was niet bepaald klein. Het klooster van de Arme Klaren in de Goudstraat werd in die tijd voor in totaal 12 schelling in cijns gegeven.

6. Sint-Jorishuis, passantenhuis in de jaren 1300 - 1400

In de beschikbare literatuur is er over de laat-middeleeuwse Gentse 'spitalen' slechts fragmentarisch iets te vinden. Vrijwel niets over het dagelijkse leven daarin. Het valt niet mee ons een beeld te vormen van hoe het er in de late middeleeuwen in onze steden aan toe ging in die huizen voor passanten. Enkele bewaard gebleven contracten die inrichtende instellingen afsloten met 'huismeesters' die de 'spitalen' in handen kregen, lichten een tip van de sluier op. Deze personen moesten er voor zorgen dat de arme gasten het nodige (zeg maar: het hoogst nodige) aangeboden werd. Dank zij dergelijke contracten en enkele andere bewaard gebleven gegevens, zijn we in staat enigszins een beeld te schetsen van de toestanden in zo'n Gents passantenhuis in de jaren 1300 -1400.

Sint-Jorishuis, 'spitaal' van de Sint-Jorishuis

Het betreft het Sint-Jorishuis, 'spitaal' van de Sint-Jorishuis, een vereniging van kruisboogschutters die eeuwenlang een flink deel van de stedelijke elite in haar rangen telde. Het spitaal was samen met het schuttershof van de gildebroeders aan de Vijfwindgatenpoort gevestigd. Het verhaal ervan werd reeds eerder gepubliceerd in het verdwenen tijdschrift *De Heraut* onder de deeltitel 'Lekker slapen onder het rode kruis van Sint-Joris' in een reeks artikelen over het Sint-Jorishuis aan de Vijfwindgaten (1). Hierna volgt een ingekorte versie waarin naast het slaapcomfort ook de verwarming en de aangeboden voeding beschreven wordt. Die hoorden idealiter samen. Ook in de latere logementhuizen konden de gasten niet enkel rekenen op een bed maar ook op een warm vuurtje en een maaltijd.

Bedden en uitrusting

Een zekere Jan de Smet moest volgens zijn contract met de gilde opgemaakt in 1372 instaan voor het 'dwane' (wassen en zorgen voor beddengoed en kerk- en altaargewaden) 'van dat den hospitale ende der capellen toebehooren zal. Hij beloofde de haerme (armen) de welcke de gratie vanden huus begeren zullen, die wel ende vriendeleec tontfaen ende den haermen te goede

te laten werdene ende deelne twelke men den haermen gheven sal'. Met andere woorden: hij was verantwoordelijk voor de werking van het passantenhuis.

Aanzienlijk meer details over wat dat materieel inhield, krijgen we te lezen in het contract tussen de gilde en het echtpaar Rade-Guldemonts dat inging in 1452. Naast de hoede over de één na één opgesomde 'kerkjuwelen', had het duo de zorg voor 14 bedden in het hospitaal 'elc met eenre witte saerge met eenen rooden cruce overtrocken (symbool van de Sint-Jorisgilde), ellef paer slaeplakene, drie oercussene met fluwijnen, eenen mettalen pot, eenen hanghele, een cleen tanghe, eenen roostere, eenen grooten iserin staenden candeleeere ende een cleen tenin fuustkin' (tinnen kannetje). Willem en Barbara moesten eveneens de 'aermen antieren, tlijnwaet vander capellen ende vanden hospitale dwaen ofte doen dwaen, alsoodt behooren zal'. Ze moesten dus zorgen voor een inboedel met accommodatie voor slapen, eten en verlichting. De kookuitrusting wijst er op dat er ook stookgelegenheid was, en die kon uiteraard ook voor verwarming zorgen. Eetgerei ontbreekt in het lijstje. Best mogelijk dat de reizigers en andere armen verondersteld werden dat met zich mee te dragen. Meer dan een kommetje en een mes en een lepel hadden ze niet nodig.

Daarnaast is er nog de voornaamste comfortfactor: de behuizing, het onderdak dat de gasten kregen. Hierover weten we nauwelijks iets. In de archieven is er voor de periode die ons hier interesseert (1342 - 1496), bijna niets te vinden. Heel belangrijk was de kapel (2). Uiteraard, want geestelijk voedsel was even noodzakelijk als lichamelijk! Of het gastenverblijf onder één dak zat met de kapel, dan wel of het twee gebouwen waren naast elkaar, of geheel of half tegen elkaar aan gebouwd, weten we niet.

Vermoedelijk verschilde de inrichting niet van wat over de door Griet Maréchal bestudeerde Brugse instellingen van dezelfde aard en ongeveer dezelfde grootte gekend is. De bedden stonden waarschijnlijk in één grote slaapzaal. De veertien, later dertien (3) bedden konden overigens, zeker in drukke tijden, rond jaarmarkten en dergelijke, gedeeld worden door twee, drie of meer personen (4). Op te merken valt dat we niet weten of het cliënteel uitsluitend mannelijk was. Zonderling is wel dat er althans in 1452 slechts elf paar slaaplakens beschikbaar waren voor de 14 bedden. Betekent dit dat enkele bedden voor andere personen gereserveerd waren? Eventueel voor inwonend personeel?

Eén ding is duidelijk: de arme lui die onderdak zochten in het huis 'ten Windgaten', mochten weten aan wie ze al dit heerlijks te danken hadden. De (min of meer) witte 'saergen' waaronder ze sliepen, waren versierd met het rode kruis van Sint-Joris. Misschien waren ze gemaakt uit afdankertjes van de waarschijnlijk kostbare gildekostuums, maar dat belet niet ...

Warmte: turfvuur

Hoewel de bewaard gebleven gegevens schaars zijn, kunnen we toch een en ander reconstrueren van het onthaal dat de arme gasten te beurt viel in het Sint-Jorishuis tijdens de éne avond en nacht die ze er waarschijnlijk mochten doorbrengen (5). Twee levensnoodzakelijke elementen trekken hier onze

aandacht: verwarming en voedsel.

In de tweede helft van de 14de eeuw tot in de 15de eeuw was het grotendeels de stad die zorgde voor de brandstof van de hospitalen en de andere caritatieve instellingen. In de Gentse stadsrekeningen vinden we dergelijke giften terug vanaf 1359. Ze werden in 1372 - 1373, het schepenaar waarin het Sint-Jorishuis voor het eerst opduikt in de rekeningen, aanzienlijk uitgebreid. Uiterst bondig staan ze van dan af ieder jaar opgetekend in een vaste rubriek 'Van aelmoesenen die ghedaen zijn den oerdinen (bedelorden), hospitalen, fermerien ende andren persoenen', of een variatie daarvan (6).

In dat eerste jaar werden 'in der scuttershuus 2 last 7500 brantuerven' geleverd. Dat was een flinke hoeveelheid gedroogde turfblokken voor het vuur ter verwarming en voor de kookpot. Een 'last' was een scheepslading van 9600 tot 10.000 stuks (7). In totaal werden toen 31 last en 4400 stuks brandturven verdeeld over 23 Gentse instellingen. Enkel het wevers- en het voldersgodshuis kregen duidelijk meer (ongeveer het dubbele) dan het Sint-Jorishuis en de anderen (8). De brandturven werden in kleine scheepjes aangevoerd uit de turfsterkerijen (moeren) vooral ten noorden van Gent via een wijdvertakt kanalenet dat uitmondde in de Schipgracht, die men - niet toevallig - ook aanduidde als de 'Moere'. De naam Moervaart en talrijke toponiemen herinneren nog aan deze activiteit, ooit van levensbelang voor een stad als Gent, gelegen in een houtarme streek. De turven werden gelost op de Torfbriel (Het Sluizeken).

Voeding: 'potage'

De stad kwam ook tussen in de voeding van de kostgangers, maar dat betrof eerder extraatjes. In dat zelfde schepenaar 1372 - 1373 werden 35 manden 'versch harinx' verdeeld over (vermoedelijk) dezelfde instellingen en buiten het haringvisseizoen evenveel tonnen ingelegde (gepekeld) haring (9). In latere jaren vinden we telkens opnieuw aalmoezen van haring terug in de stadsrekeningen. En dat was nog niet alles: op feestdagen werd zelfs wijn geschonken, op Kerstmis, Pasen en Pinksteren.

Jammer genoeg was het niet alle dagen kermis in het huis aan de Windgaten en elders. Het kostje van elke dag werd gevormd door brood en 'potaige' ('potagie') en weinig anders. Dat was een algemeen gegeven, iets wat voor veel arme huishoudens gold. De potage was een gekookte groentesoep die diende om het brood, dat wellicht niet altijd even lekker was, in te soppen. 'Suppa' is een Frankisch woord dat 'stuk brood gedompeld in bouillon' betekent. In het Engelse 'sop' (sneede brood) en 'to sop' en ons 'soppen' bleef deze betekenis nog bewaard. In het oud Frans evolueerde het naar 'soupe' in de betekenis 'potage met sneden brood in'. Van boter, broodbeleg of vlees was er geen sprake. Wel kon er een lik raapzaadolie op de sneden of broodbrokken gesmeerd of gedropt worden. Dat was de boter van de armen (10). Maar, zoals gezegd, soppen was de algemene regel.

Wie zorgde er voor al dat lekkers? In de eerste plaats leden van de Sint-Jorishuis. In 1385 schonk Jan den Vriese, 'blauwvere' (blauwverver van textiel), een erfelijke en 'eeuwige' rente 'omme daermede pottagen te copene ende die te deelne den aermen van Ste Jorishuse in Ghend'. Dat gebeurde 'ter hee-

ren van Gode, over sine siele ende allen zielen' (11). En wat zat er dan in zo'n potage opgediend in het huis ten Windgaten? De voornaamste voedselbestanddelen naast brood waren peulvruchten: bonen en erwten vormden de basisgrondstof van de potage. Deze wellicht dikwijls heel vloeibare om niet te zeggen 'klare' vloeistof verschilde in niets van wat over dit middeleeuwse basisvoedsel gekend is. Als men de prijzen daarvan vergelijkt met de energetische waarde, dan was dit het goedkoopste voedsel dat doorlopend (want gemakkelijk te bewaren) beschikbaar was (12). De gilde stelde jaarlijks, naast een kleine som geld (144 groot), twee zakken zout, twee halsters bonen, twee halsters erwten en zes stopen raapolie ter beschikking van haar hospitaal (13). Dat was allesbehalve veel, zelfs erg weinig, en het kan onmogelijk voldoende geweest zijn om het hospitaal naar behoren te laten functioneren. Berekend op één persoon per bed gemiddeld het hele jaar door, komt dat op 40 gram per gast per avond (14), maar vermoedelijk werd lang niet iedere dag voedsel opgediend. Bijvoorbeeld niet tijdens de ongeveer 150 vastendagen waarop de middeleeuwer zich omwille van zijn / haar zielenheil mocht verheugen. In het Brugse huis Nazareth werd tijdens de vasten slechts drie dagen per week potage verstrekt. We mogen aannemen dat dit al te mager rantsoentje aangevuld werd met occasionele niet geregistreerde schenkingen en met wat sommige gasten zelf meebrachten.

Niet alle giften waren van gildeleden afkomstig en gelukkig ging het niet alleen om soepingrediënten. Een akte betreffende acht Gentse passantenhuizen waaronder Sint-Joris, betreft de 'uiterste wille' uit 1432 - 1433 van Simoen van Straesele met de schenking van een rente bedoeld voor de aankoop van een hoeveelheid tarwe om brood van te bakken. En wellicht waren er naast dergelijke 'eeuwige stichtingen' ook veel occasionele, nooit geregistreerde giften. Een merkwaardige lacune in het Vijfwindgatendieet betreft het bier, in de middeleeuwen nochtans heel belangrijk (15). Daar tegenover staat dat het huis aan de Vijfwindgaten over een 'servoir' (reservoir) beschikte. In 1496 waren er zelfs twee, naast de boomgaard¹⁶. Reservoirs waren (meestal) gemetste bassins om vissen tijdelijk in onder te brengen, een accommodatie waarover verder enkel rijke families en kloosters beschikten. Misschien was de zeer waterrijke omgeving waarin het hospitaal gelegen was, daar niet vreemd aan. We mogen dus aannemen dat de potage soms, hopelijk dikwijls, omgetoverd werd in wat we nu onder authentieke Gentse waterzooi verstaan ...

Slot: 'bij Sint - Joris in de kost'

Het Gentse Sint-Jorishuis aan de Vijfwindgatenpoort was zeker geen unicum. Er waren in veel steden Sint-Jorisgilden die dergelijke gastvrijheid bedreven, bij zoverre zelfs dat een Nederlands spreekwoord 'Bij Sint-Joris in de kost zijn' (of '... te gast zijn') gratis eten betekent.

De Gentse gilde bleef bestaan tot in de late 19de eeuw, werd heropgericht in de vorige eeuw, maar richtte zich op de schutterij en het verenigingsleven (16). Haar prestigieuze locatie aan de Botermarkt - Hoogpoort werd schitterend uitgebouwd, kreeg (vrij laat) een restaurantfunctie (de Cour Saint-Georges) aangevuld met hotelaccommodatie. Het hotel - restaurantbedrijf affi-

cheerde zich een tijdlang volkomen onterecht als het oudste hotel van Gent. Op die plek functioneerde echter nooit een gildegasthuis. Zoals we in een volgend en laatste hoofdstukje zullen zien was het trouwens in de zestiende eeuw al afgelopen met de gastvrijheid van de gilde. Dat gebeurde overigens schijnbaar tegen de wil in van de gildebreeders, maar volkomen in overeenstemming met de veranderende tijdgeest.

Met dank aan Griet Maréchal.

Noten

- 1 Devriese, L. (2010). Het Sint-Jorishuis aan de Vijfwindgaten. Deel 2 Lekker slapen onder het kruis van Sint-Joris. In: *De Heraut*, jg. 46 nr. 2, p. 5-12. De contracten met Jan de Smet en het echtpaar Rade – Guldemonts in De Potter, F. (1868), *De Jaarboeken der Sint-Jorisgilde van Gent*, Hage, Gent.
- 2 Claeus van Lit, ghuldebroeder, meester van den engienien (schiettuigen) stichtte in 1385 een wekelijkse mis op maandag te doen in de Sint-Joriskapel. Nog twee andere misstichtingen staan gedocumenteerd in de bronnen.
- 3 In de stukken opgemaakt rond 1500 is er telkens sprake van 13 bedden. Onder meer in een Franse tekst van Maximiliaan van Oostenrijk in 1512 ter ondersteuning van het moeilijke systeem van de doodschulden. Zie Diericx, Ch.L., (1815). *Mémoires sur la Ville de Gand*, deel 2, p. 459.
- 4 Maréchal, G., (1978), *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen*, UGA, reeks Standen en Landen, Heule, 1978 p. 249-250.
- 5 We veronderstellen dat het toelatingsregime dat in Brugge in passantenhuizen slechts voor één nacht gold, ook in het Gentse Sint-Jorishuis van kracht was.
- 6 Hier in de schrijfwijze gebruikt in 1372-1373 in de akte bewaard in het Stadsarchief Gent (SAG), reeks 400 nr. 10, f. 45.
- 7 Een 'last' duidde meestal een min of meer gestandaardiseerde hoeveelheid aan die een bepaald type vervoermiddel kon dragen. In het geval van turf was dat een Durmeschip (ook bekend onder andere namen). De term werd echter zeer variabel gebruikt naargelang het product en de streek. Dikwijls waren het veelvouden van twaalf (vandaar 9600).
- 8 SAG, reeks 400 nr. 10, 1372 – 1373, f. 45.
- 9 Bij archeologisch onderzoek aan de Peperstraat werden resten van 14de-eeuwse tonnetjes van hout, gekapt in het Baltische gebied, aangetroffen. Deze werden bijna zeker gebruikt voor transport van gepekeld haring (Berkers, M., Stoops, G., Peperstraat 2-16 & 30-34; Haneca, K. Peperstraat 2-16: Dendrochronologie van tonputten. In: *Archeologisch onderzoek in Gent. 2000-2009*, Gent, 2009, p. 40-68).
- 10 Bij de iets rijkeren werd raapolie voorbehouden voor de vasten (Van Uyven, R. (1998), *De zinnelijke middeleeuwen*, Leuven, p. 181-182). In het meer welgestelde (?) Brugge was er blijkbaar ook boter in passantenhui-

- zen beschikbaar (Maréchal, G., 1978, p. 253-254).
- 11 SAG, reeks 301, jaarboeken van de Keure (1384-1385, f. 28, r. en v.
- 12 Scholliers, E., *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de 15de en 16de eeuw te Antwerpen, Antwerpen, 1960, p. 168, 171.*
- 13 De Potter, F., (1868), p. 245. Volgens de tekst uit 1496 zou de gilde, nadat het hospitaal feitelijk in handen gegeven was van de zusters, verder zorgen voor deze hoeveelheden voedsel, zoals ze voordien deed. Ze had ook de zorg voor de turven overgenomen.
- 14 Als we een halster erwten of bonen ongeveer mogen gelijkstellen aan een halster tarwe (iets meer dan 5 decaliter) dan voorzag de gilde zowat 200 kg per jaar. Bij deze berekening veronderstellen we even dat de Brugse vastenregeling die slechts drie keer per week potage voorzag, voor het Sint-Jorishuis niet gold. Overigens stemt de berekende hoeveelheid in orde van grootte overeen met deze gemaakt door Griet Maréchal voor Brugge. Zij berekende de caloriewaarde van een dergelijke brood-potage-maaltijd en kwam daarmee tot ongeveer één tiende van wat dagelijks nodig is om te (over)leven (Maréchal, G., 1978, p. 255-257). Een stoop bevatte in Gent 2,3 liter (Lievevrouw-Coopman, L. (1946), *Oude Gentsche maten en gewichten*. In: *Oost-Vlaamsche Zanten*, Gent, 1946, jg. 21 nr. 1-2.
- 15 Giften van bier en wijn zijn wel bekend uit de 16de-eeuwse rekeningen van het Bijlokehospitaal (Van Heddeghem, A. (1878). *Een middeleeuws abdijhospitaal de Oude Bijloke : Gentse hospitalen en ziekenverzorging 1146-1797*, De Vries – Brouwers, Antwerpen, p. 77).
- 16 Moulin – Coppens, J. (1982), *De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent*, Gent, Hoste – Staelens, pp. 482.

7. Het einde van de middeleeuwse hospitalitas ‘ten Windgaten’ (na 1496)

Andere tijden, andere zeden. De middeleeuwse praktijk van hospitalitas bloedde stilaan dood. Al heel vroeg trouwens, in sommige stichtingen zelfs vanaf de 13de eeuw, werden behuizing en geldelijke middelen van caritatieve instellingen, geheel of gedeeltelijk aangewend om enkelingen of echtparen, in feite geprivilegieerden, gedurende langere tijd onderdak te verschaffen. Dat waren de proveniers die genoten van een ‘prove’ (prebende) die ze zelf gekocht en betaald hadden of om een of andere reden verkregen van de godshuisbeheerders.

Mentaliteitsverandering

Van bijzonder belang in ons verhaal, en heel specifiek voor het Sint-Jorishuis, is de ingrijpende mentaliteitsverandering ten aanzien van arme reizigers en thuislozen die zich vooral in de 16de eeuw doorzette. De aanbeden arme werd een verdachte figuur, louche zelfs, een profiteur, een mogelijke misdadiger. Het klinkt ons vertrouwd in de oren. De moderniteit kondigde zich aan. Een voorgebod uitgevaardigd in 1541 stipuleert heel precies wat er te gebeuren stond met ‘alle de vremde (die) duer dese stad lijden zullen, aarme wesende, ende

benoudt om huerlieder nootdurst' (1). Ze moesten naar de hospitalen naast de poorten gaan waar ze, als het te laat was om de stad te verlaten, 'nootdurst' voor welgeteld één avond mochten krijgen. Als het 'daechs ghenough es om te passeren', moesten de armen de stad doortrekken zonder te 'mendicerene ofte aelmoesene van de goeden lieden te heeschene (eisen)'.

Van gasthuis tot klooster

Het zal wel geen toeval geweest zijn dat de Sint-Jorisgilde haar hospitaal via een uitgebreide en gedetailleerde akte in 1496, in handen gaf van vier vrouwen die zich helemaal niet opstelden als hospitaalzusters, maar als echte religieuzen. Volgens de veelbetekenende standaarduitdrukking van die tijd waren zij 'gestorven voor de wereld' (2). Blijkbaar was het niet de bedoeling dat deze zusters de macht zouden overnemen, maar het duurde niet lang of het was zover. Een bitter conflict volgde.

De zorg voor arme reizigers werd doelbewust afgestoten. Een echo daarvan vangen we op in een van de talrijke teksten ontstaan tijdens de strijd om de macht over het Sint-Jorishuis tussen de gilde en de nieuwe kloostergemeenschap. In 1607, toen er al lang geen armen meer opgenomen werden, meenden de gildebroeders dat de zusters zich ten onrechte beriepen op de aanwezigheid van schurken onder de 'aerme pelgrims' om de verzorgingstaak van het hospitaal te laten vallen: 'en waren er enighe rabauwen onder hen, dan was dat gheen reden om de goeden zonder zorgen te laten'.

Of de gilde werkelijk daarover bezorgd was, mag worden betwijfeld. Overigens hadden de zusters al in 1513 gevraagd de arme pelgrims te laten 'antieren' door manspersonen. De gilde die toen nog iets in de pap te brokken had aan de Vijfwindgaten, meende dat er daarvoor 'uutgaensterigghen' (lekenzusters) aangeworven konden worden. In een tekst (3) uit dezelfde periode is er ook sprake van 'een broer' (broeder). Een gelijkaardige situatie bestond in de Bijloke waar, onder het dienstpersoneel, lekenzusters en een knecht uitsluitend met ziekenoppas belast waren (4).

Maar, zoals gezegd, de vreemdelingen (gratis) herbergen was een uitsterven-de praktijk. De zustergemeenschap zette alles op alles om tot een volwaardig nonnenklooster uit te groeien. Dat was, zo vond zij, onvereenigbaar met een gedeelde functie van passantenhuis. Het is ergens wel te begrijpen. Het cliënteel van het huis bestond allicht hoofdzakelijk, indien niet uitsluitend uit mannen. Harde kerels wellicht. Velen onder hen moeten al heel wat water-tjes, troebele en andere, doorzwoomen hebben.

Het vreemdelingen herbergen verdween ook uit andere instellingen. Sommige ervan evolueerden al snel tot soms gespecialiseerde ziekenhuizen, exacter: onderkomens voor zieken. In Gent bijvoorbeeld Sint-Jan te Dullen aan de Vlasmarkt voor zwakzinnigen. Andere, de meeste, werden proveniershuizen waarin al of niet bejaarde alleenstaanden die een prebende (provende) genoten, al of niet tegen afstand van hun eigen bezittingen, permanent verbleven.

Epiloog

Hoe zwervers die zich aan de stadspoorten presenteerden aangepakt werden, lezen we in het levensverhaal van een zonderling, een vloeiend Latijn

en andere talen sprekende jonge man van onduidelijke herkomst, een zekere George, die zich aan het begin van de jaren 1700 uitgeeft voor Formosaan (Taiwanees). Op een van zijn zwerftochten bereikt George de poorten van de stad Lyon, waar een wachter hem vraagt of hij een aalmoes wil. "Ja", antwoordt de zwerver onschuldig. De wachter loopt langer dan een uur met hem door de stad, - de jongen kon hem nauwelijks bijbenen, terwijl hij verwachtingsvol omhoog kijkt naar de grote gebouwen en kerken. Als het tweetal de andere kant van de stad bereikt bij een volgende poort, steekt de wachter zijn hand in zijn zak. "Hier", zegt hij terwijl hij een paar koperen muntjes in de Georges hand stopt. "Ga nu door deze poort. Als je ooit in Lyon terugkeert, krijg je ervan langs met de zweep". De wachter loopt weg en de jongen blijft sprakeloos achter (5).

Noten

- 1 SAG, reeks 93 nr. 26 (reg. BB), f. 312 v.
- 2 Contract van de zusters met de gilde van 1496. Zie De Potter, F. (1868). *De Jaarboeken der Sint-Jorisgilde van Gent*, Hage, Gent, p. 238 -244.
- 3 SAG, nota's Van Werveke nr. 475.
- 4 Dat was althans in 1671 het geval: Walters, J., (1930), *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, Veritas, Gent, p. 80.
- 5 Collins, P., (2001), *Banvard's folly. Thirteen tales of renowned obscurity, famous anonymity and rotten luck*. In het Nederlands: *Miskend talent*, Vasallucci, Amsterdam, p. 157-158.

Hoe te besparen in de armenzorg?

Gent, 1551 - 1552

Luc Devriese

In het schepenjaar 1551- 1552 gaf het Gentse gemeentebestuur gevormd door de edele heren eerste en tweede schepen van de Keure Antheunis de Baenst en Jan van Dixmude met hun 'mede ghesellen in wette', aan de toen nog niet zo lang geleden opgerichte armenkamer (1535) twee niet mis te verstane raadgevingen mee 'ter verlichtinghe' van de lasten.

Maatregelen

Om te beginnen 'recommenderen' de schepenen dat 'de aarme kinderen ghestelt moghen werden ten dienste van de goede lieden ende tot eenighe neeringhen besondere tot metsen, temmeren, ticheldecken, causchiedene ende diere die men meest te beseghen heeft'. De in dienst gestelde kinderen kregen kost en inwoon bij hun werkgevers. Vandaar dat dit kon gebeuren met de uitdrukkelijk verwoorde bedoeling 'omme besparene 't incommen vander selver camere tot by den wintere'. Dan liggen de werkzaamheden van hoofdzakelijk de bouwsector stil en de te werk gestelde kinderen vallen opnieuw ten laste van de armenkamer.

Het tweede punt betrof de manier van vergoeden. De gouverneurs van de kamer kregen het advies 'dat zy ... gheene aelmoesenen en gheve in gelde, nemaer in broode, caes, bier oft andere daervoren sprekende' (gelijkaardige). Opdat niemand enige twijfel zou koesteren geeft de ordonnantie van de schepenen tot besluit nog de reden aan om zo te handelen: Ten fyne (ten einde, opdat) de scamele kinderen ende huysvrouwen moghen by der aelmoesen ghesustineert werden en 't ghelt by den mans nyet verdroncken ofte andersins qualic verdaen'.

De schooiers, deugnieten en landlopers ... die moesten vooral buiten de poorten gehouden worden. Het document uit 1704 (Stadsarchief Gent) getoond in de afbeelding 1 hierbij hoeft een nadere uitleg. De tekst had evengoed uit een andere stad kunnen komen.

Het klinkt ons anno 2014 vertrouwd in de oren.

Achtergrond

De 'caemere van den ghemeenen aermen deser stede', voorloper van het huidige OCMW, was een stedelijke instelling gevormd in de nieuwe tijdgeest. De 'ghemeene' armen waren de behoeftige die ten laste van de gemeenschap vielen.

Responsabilisering en disciplineren waren aan de orde. Bedelaars en landlopers werden figuurlijk en soms ook letterlijk gebrandmerkt. Ze werden als

gevaarlijk voorgesteld. Humanisten, en niet van de minsten zoals Erasmus, Thomas More en Juan Luis Vives, bestempelden 'ledigheid' als de moeder van alle ondeugden en pleitten voor verplichte tewerkstelling. Ook al erkenden ze dat de arme sukkels eigenlijk slachtoffers waren, er moest hard tegen opgetreden worden. De grote religieuze hervormers deden niet onder. Luther, Zwingli en vooral Calvijn stelden arbeid voor als een sociale plicht, zelfs als een manier om God te dienen. Het was een religieuze plicht. Aan katholieke zijde dacht en ageerde de contrareformatie in dezelfde geest. De verheerlijking van de arbeid, ooit het verachtelijke lot van de slaven, was aan het ontstaan ... en duurt onverminderd verder tot in onze tijd

De centrale overheden vervaardigden richtlijnen ter zake uit (voor de Nederlanden in 1531). In het tweede kwart van de zestiende eeuw, een tijd van talrijke hongersnoden en hongerrevolten, werden in tientallen West-Europese steden bedelingsystemen ingericht. Opmerkelijk is wel dat die hele mentaliteitswissel zich voltrok in nauwelijks enkele decennia en dat in verschillende landen en godsdienstvarianten. Het verliep quasi gelijktijdig en werd overal vrijwel even snel in de praktijk gebracht.

Het Gentse voorbeeld kadert helemaal in die stroming. Lis et al. (1985) schrijven: 'De overweldigende meerderheid van de stadsbesturen in West-Europa huldigde hetzelfde principe. Haast overal werden de pauperkinderen tewerkgesteld of gingen in de leer bij ambachtsmeesters, wanneer ze de geschikte leeftijd hadden bereikt – in de meeste gevallen zonder geldelijke vergoeding'. Dit werd per stad geregeld door een officiële stedelijke instelling, de armenkamer die nauw bij het stadsbestuur aanleunde.

Vestigen we er nog de aandacht op dat ook de meisjes door de armenkamer aan het werk gezet werden, vooral als spinsters en kantklossters. Een reglement uit 1744 stipuleert dat ze in de armenschool ongeveer 11 uur per dag moesten werken. Voor de jongens kon het nog op iets helemaal anders uitdraaien: de 'Blauwe Jongensschool' aan de Barrestraat (toen Roskamstraat) had als tweede benaming 'School van Oost-Indiën' (Verlinden, 1970). De pover betaalde bemanningen van de schepen op de risicovolle lange omvaart werden onder dwang en bepaald niet zachtzinnig, onder andere vanuit dergelijke instellingen samengesteld. Buiten de eigenaardige naam vonden we voor wat de Gentse school betreft wel geen aanwijzingen daarvoor. In de 18de eeuw gingen de jongens uit de armenschool en het weeshuis vooral in de leer bij timmerlieden, klee- en schoenmakers.

Precies dezelfde tijdgeest vinden we bij Justo Billiet, welgestelde linnenhandelaar wonende in het nog bestaande huis Samson (Hoogpoort), schepen en 'politijemeester' (spreek uit 'politie': toezichter op privé en publieke bouwwerken) van de stad Gent in de periode 1659 - 1667. Van zijn in handschrift bewaard gebleven notities (Politijeboecken, Stadsarchief Gent) werden enkele fragmenten uitgegeven, ondermeer een beschrijving van '... de groote veranderinghghen in beternisse' die Gent in de periode 1500 – 1662 onderging. Een niet onbelangrijke plaats daarin is voorbehouden aan het voornemen een 'Tuchthuys ende Spinhuys' te bouwen. Ook hier wordt de opbrengst van de producten 'van meerder proffijct' door de 'tuchtbouwen' voortgebracht, als belangrijk voorgesteld. Dat de auteur van het geschrift zelf textielhande-

laar was, blijkt uit zijn voorstel. Hieronder de tekst voluit, met tussen haakjes hier en daar een woordje uitleg.

'Maer het alderschoonste werk van alles ende daer de politije (stadsbestuur) over zal worden ghecroont, zal zijn na het volmaecken ende voltrecken het lanck loffelick dessein (voornemen) van het *Tuchthuijs* ende *Spinhuijs* deser stede om de jonghe wulpsche bedelaers te temmen ende te leeren wercken, neffens een deughedelick leven, alsmede de vremde bedelaers ende vageabonden, 't sij mans ofte vrouwen, door schrick ende vreesse de stadt te schauwen, waertoe alle godsvruchtige persoonen ende notable burghers gheerne sullen contribuieren, om de noodighe middelen daer toe te provideeren, den alreeden ghemaecten bouw van alle noodighe meubels ende huijsraedt te stofferen, dat onder de directie daertoe twee cloecke hoofden, man ende wijf (t'saemen ghetrauwte sijnde), te gouverneeren, ende de beslooten (opgesloten) tuchtbouwen door de deught ende neerstighen aerbeit te corrigieren, door het weven van lijnwaeten, raspen van huidt ofte andere slavelicke aerbeit van meerder profijct, waertoe men de jonghe meijssens ende vrouwen zal leeren hekelen ende spinnen, naijen ofte breijen, de jonghens leeren babijnen ende spoelen ofte ander werck naer hunne jonckheidt ende sterckheidt; wandt dese tuchtbouwen en connen geen bequaemer manufacturen leeren ofte maecken als lij(n)maeten, daer de zelve ghemaect sijnde ('t sij fijn ofte grof, breedt ofte smal), connen dadelick, naer hunnen prijs vercoopen ende in geldt veranderen dat soo met ander manufacturen niet en can gheschieden.'

36

Alderschoonste

neert ende ghestatueert, dat alle Vaghebonden, Deughenieten, Bedelaers, ende Ledighanghers, t'ij Mans, Vrouw Persoonen, ofte Kinderen niet zijnde ghebortigh van dese voornoemde Stadt, de selve Stadt sonder uytitel sullen hebben te ruymen, ende daer uyt te vertrecken op peyne van te worden gheapprehendert, gheschavotteert, ghegeeffelt, ofte gheteckent op den rugghe met een gloeyende yser, ofte anderlins gheltraft ghelijckmen sal vinden te behooren.

II.

VAN ghelijcken wort gheordonneert aen alle de Clercquen vande Stadspoorten pertinenten toe-ticht te nemen, ende goede sorghe te draeghen aende selve Poorten, ten eynde dierghelijcke perloonen niet en komen binnen dese Stadt, op peyne van suspentie ofte deportement van hun Officie, ofte andere arbitraire correctie.

Bron en Literatuur

De korte tekst waaruit geciteerd werd, bleef bewaard in het boek van de 'Ordonnantien politique' van de schepenbank van de Keure (Stadsarchief Gent, reeks 93 nr. 35, f.253). Geciteerd fragment uit de Politieboecken van Justo Billiet op p. 171-172 van De Busscher, E. (1873), *Juste Billiet, chroniqueur gantois au XVIIe siècle*, Gent, Imp. De Busscher.

Over de instelling van de armenkamers: Vanhemelryck, F., *Marginalen in de geschiedenis*, Davidsfonds, Leuven, 2004, p. 29. Het hoofdstuk 1 geeft inzicht in het hele tijds kader en mentaliteitsomslag.

Over de armenscholen: Verlinden, M., *De levensomstandigheden van de arme wezen, vondelingen en verlaten kinderen te Gent en te Antwerpen, 1750-1815*. Onuitgegeven scriptie UGent, 1970. Het citaat is afkomstig uit Lis, C., Soly, H., Van Damme, D., *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450 – 1914)*, Kritak, Leuven, 1985, p. 63. Met een uitgebreide bibliografie.

STRIJD OM DE GOEDE ZEDEN BIJ WEESMEISJES IN DE BIJLOKE (1883 - 1905)

Adrien Brysse

Samenvatting

Een bundel licht aangebrande straatliedjes gevonden bij een veertienjarig weesmeisje dat gehospitaliseerd was in het Bijloke ziekenhuis, verwekte in 1901 opschudding bij de directie. Om mogelijke verderfelijke contacten tussen de meisjes en oudere hospitaalpatiënten te vermijden werd beslist de weesmeisjes voortaan te isoleren in een aparte kamer in de Bijloke. Dit in onze ogen eerder onschuldig voorvalletje wordt gekaderd in de 'strijd' om de goede zeden in het weeshuis dat voorheen door nonnen was geleid geworden, strijd die, typisch voor die tijd, tussen 'klerikalen' en 'antiklerikalen' uitgevochten werd.

Inleiding

38

In dit tijdschrift nummer op p. 31 staat een liedje gereproduceerd dat samen met gelijkaardige omwille van zogenaamd schunnige inhoud flink wat herrie veroorzaakte bij de directie van het Gentse meisjesweeshuis en het Bijloke ziekenhuis, beiden ressorterend onder de Commissie der Burgerlijke Godshuizen ingericht door het stadsbestuur. Dat was ook de reden waarom de liedtekst samen met enkele andere bewaard bleef in het archief van het OCMW die de taak en daarmee ook het bezit van de 'Burgerlijke Godshuizen' overnam.

Hoe zat die zaak in mekaar? In 1901 werd het besluit genomen om weeskinderen in een aparte kamer in de Bijloke op te nemen en niet meer in een gemeenschappelijke zaal. Men wilde de wezen, vooral die ouder dan 14 jaar, zo veel mogelijk isoleren. Die isolatie bleek nodig omdat in 1901 bij een weesmeisje Martha Reunis een pak 'ongezonde en zelfs onzedelijke' liederen werden gevonden (1).

De directrice van het weeshuis, juffrouw Devos, bezorgde de Commissie van de Burgerlijke godshuizen die toeziet op de inrichting en de werking van het Bijloke hospitaal, een brief hierover. We nemen de tekst letterlijk over. *J'ai l'honneur d'attirer votre attention sur le fait d'une pupille la nommée M. Reunis a séjournée pendant 4 mois à l'hôpital. Elle est rentrée il y a 8 jours à peine. Nous nous sommes aperçues qu'elle était dotée d'un paquet de chansons malsains voir même ordurières. Elle a été invité à remettre le paquet*

et à donner des explications. C'est à l'hôpital que d'autres malades lui ont procuré ces insanités. Deux ou trois fois par jour, les sœurs s'éloignent pour leurs repas. C'est pendant ce temps que se font ces communications. Je joins à cette lettre les chansons que j'ai pu enlever; quelques unes avaient déjà été détruites. Je ne vous cacherai pas, M. le Président, que je vois toujours revenir avec appréhension une orpheline qui a été quelques temps à l'hôpital. Je sais d'avance qu'elle sera changée au moral et qu'elle sera devenue un danger pour ses compagnons. Si longtemps que nos pupilles sont au quartier des enfants, le mal n'est pas bien grand mais dès qu'elle ont 14 ans on les place

ORPHELINAT
DE FILLES.
—
WERKENOESTICHT
VOOR MEISJES.

Gand, le 18 Oct 1901.

REGISTRARIAT DES MUSEES
DE GAND

ENTRÉ 19 OCT. 01

M.
ANNEXES

N° 75

Monsieur le Président,

J'ai l'honneur d'attirer votre attention sur le fait suivant: Une pupille, le nommée M. Rouvié, a séjourné pendant le mois à l'hôpital, elle est rentrée il y a 8 jours à peine. Nous sommes aperçus qu'elle était rentrée d'un paquet de chansons malsaines voire même obscènes. Elle a été invitée à rendre le paquet et à donner des explications. C'est à l'hôpital que d'autres malades lui ont procuré ces insanités. Deux ou trois fois par jour, les sœurs s'éloignent pour leurs repas; c'est pendant ce temps que se font ces communications. Je joins à ma lettre les chansons que j'ai pu enlever; quelques unes avaient déjà été détruites. Je ne vous cacherai pas, Monsieur le Président, que je vois toujours revenir avec appréhension une orpheline qui a été quelques temps à l'hôpital; je sais d'avance qu'elle sera changée au moral et qu'elle sera devenue un danger pour ses compagnons. Si longtemps que nos pupilles sont au quartier des enfants, le mal n'est pas bien grand; mais dès qu'elle ont 14 ans, on les place dans les autres salles, où elle sont en contact avec toutes sortes de personnes qui ne nous donnent aucune garantie quant à leur moralité. Je viens vous prier, Monsieur le Président, de vouloir accuser la garde; n'y a-t-il pas moyen, comme cela s'est fait avant, de mettre les pupilles malades de 14 ans dans le quartier des pupilles? Il me semble qu'elle y seraient mieux apprivoisées et qu'elle feraient moins de mal.

Je vous remercie d'avance, Monsieur le Président, de tout ce que vous voudrez me écrire, et vous prie de l'impression de votre dévouement respectueux.

Adoptée en présence de M. le Président
de l'hôpital et de M. le Directeur
de l'Orphelinat

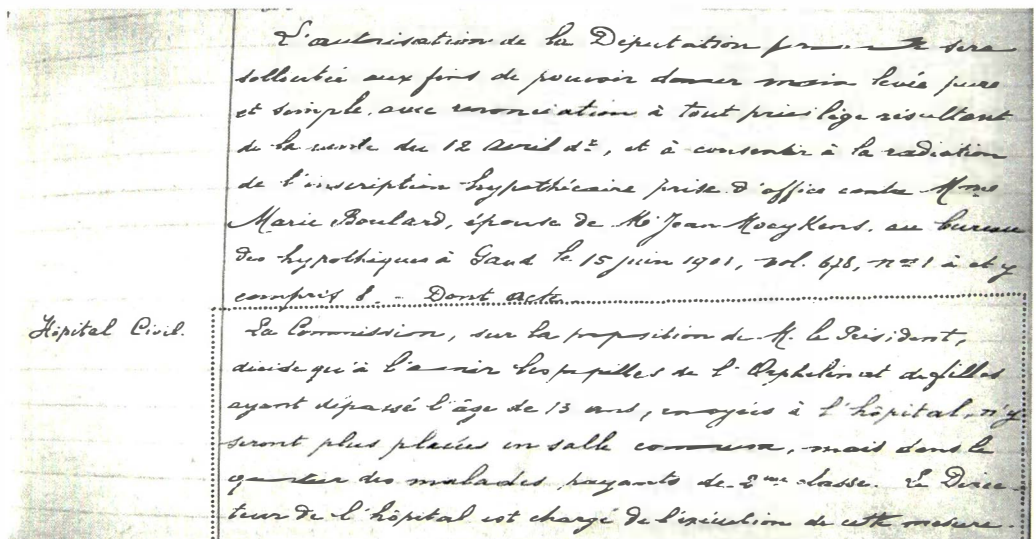
Le Directeur de l'Orphelinat
J. Dely.

dans les autres salles où elles sont en contact avec toutes sortes de personnes qui ne nous donnent aucune garanti quant à leur moralité.

De vergadering van 18 oktober 1901 van de Commissie der Burgerlijke Godshuizen besluit het volgende:

La commission, sur proposition de M. Le Président, décide qu'à l'avenir les pupilles de l'Orphelinat de filles ayant dépassé l'âge de 13 ans, envoyées à l'hôpital, n'y seront plus placées en salle commune, mais dans le quartier des malades payants de 2me classe. Le directeur de l'hôpital est chargé de l'exécution de cette mesure.

's Anderendaags wordt juffrouw Devos hiervan op de hoogte gebracht, evenals de directie van het Bijlokehospitaal. Zij moeten er voor zorgen dat er zo weinig mogelijk contact is met andere zieken. (2)

Afb. 2. Uit de notulen van de Commissie der Burgerlijke Godshuizen (archief OCMW - Gent)

Voorgeschiedenis

Dit voorval kan gekaderd worden in de strijd voor de goede zeden in het meisjesweeshuis, een strijd die verliep langsheen de toen scherpe breuklijn tussen klerikalen en antiklerikalen. Dit blijkt onder meer uit een brief in 1888 door Eduard Cambier, journalist en in die tijd liberaal gemeenteraadslid (3), gestuurd aan de Commissie, waaruit het volgende citaat (in vertaling). *Toen men in het meisjesweeshuis overschakelde op lekenpersoneel, dacht men dat de heersende klerikale geest zou verdwijnen. Sta me toe u de feiten te noemen die duidelijk zullen maken in welke geest de weesmeisjes worden opgevoed. U weet waarschijnlijk dat de catechismus, in gebruik in Gent, achteraan een vragenlijst bevat, een soort smerig bijvoegsel dat vanwege de kinderen aandacht vraagt voor ondeugden waaraan ze zonder catechismus nooit zouden hebben gedacht. Het gaat om het zogenaamde gewetensonderzoek. Personen die het katholieke geloof belijden, hebben naar het schijnt die vragenlijst telkens nodig vóór de biecht, de ene ieder jaar, anderen iedere*

maand. In het weeshuis meende men echter dat dit onvoldoende was en de kinderen moeten zich daar iedere dag vragen stellen zoals: Ben ik altijd zedig geweest bij het aan- en uitkleden? Ook zedig met mijn zusters? Heb ik geen vieze dingen gedaan? Heb ik niet gespeeld met slechte kinderen? Heb ik geen slechte liedjes gezongen? Heb ik geen begeerte gehad om onbetamelijkheden te doen? Alle dagen, ik herhaal het, moeten de weeskinderen nadenken over deze vragen. En dat is niet alles: iedere avond zingen ze de litanieën en van hun tiende jaar moeten ze allemaal een scapulier dragen. Ziedaar, Mijne Heren, wat er gebeurt in het Gentse meisjesweeshuis, ongetwijfeld zonder dat het college en de gemeenteraad het weten. Ik vraag dan ook die feiten te willen controleren zoals ikzelf heb gedaan om ons daarna te kunnen zeggen welke maatregelen zullen worden genomen om te vermijden dat ons weeshuis wordt afgeschilderd als een instelling voor christianisatie.(4)

Directrice Devos voerde vanaf 1897 een strenger regime in. Onderling werden de kinderen zoveel mogelijk apart gehouden. Het isolement ten opzichte van de buitenwereld vermeerderde omdat contacten volgens de directrice de opvoeding konden schaden. Bezoek van naaste familie mocht nog slechts een keer per trimester. De socialisten zorgden ervoor dat dit regime werd versoepeld. Vanaf 1899 waren bezoekers welkom iedere eerste zondag van de maand. Met toelating van de Commissie van Burgerlijke Godshuizen mochten ook verdere familie en vrienden hun opwachting maken.

Het socialistische dagblad Vooruit kreeg regelmatig soortgelijke brieven die ze gretig publiceerde. De zusters die voorafgaand aan de leken, de dienst verzekerden in het wezenhuis, werd partijdigheid verweten. Patiënten die niet aan het misgebeuren of de gebedsdienst op de ziekenzaal deelnamen kregen bijvoorbeeld geen chocolademelk. Soms liet de ziekenzuster de 'ongelovige' een gehele dag in zijn eigen vuil liggen. Het lezen van Vooruit was ook al een aanleiding om door de zusters genegeerd te worden.(5)

De schuldige: het weesmeisje Martha Reunis

Aan het slot van deze korte bijdrage willen we nog even het lot bekijken van het meisje bij wie de liedjes gevonden werden. Wie was zij en wat is er van haar geworden. Het weinige dat we over haar te weten konden komen ontleenden we aan de archieven van de burgerlijke stand (6).

Martha werd geboren te Gent 20 mei 1886 als dochter van het niet meer zo jonge koppel Polydoor en Rosalia Maria De Coster. Polydoor was 39 toen hij huwde met de vier en veertig jarige weduwe Rosalie. Komende van Kiekenstraat nr 2 (Brugse Poort), wordt Martha Reunis op 7 december 1898 opgenomen in het wezenhuis voor meisjes in de Rodelijvekensstraat (toen 'Filledieusen'). Op 16 januari 1905 besloot de Commissie evenwel dat overeenkomstig art 23 van het reglement de weesmeisjes tot hun 20ste verjaardag te houden in plaats van tot hun achttiende. Daardoor verblijft ze er tot 15 mei 1906. Vanaf 1 juni 1906 woont ze officieel in de Zalmstraat 45 (Heirnis), later nr 47. Haar beroep is winkeljuffrouw. Ze vertrekt daar op 19 september 1909 naar de Chartreuzenlaan 119. Ze is intussen op 25 augustus 1909 ge-

huwd met Arthur Lercongé (°Gent 1 juni 1887), coiffeerder woonachtig in de Huidevetterstraat 1. Hij staat te boek als 'vrijgesteld' en 'onvermogen'.

Noten

- 1 Archief OCMW Gent, 92, 25/02/1905. Briefwisseling over het besluit om weeskinderen in een aparte kamer in de Bijloke op te nemen. Met een pak 'ongezonde en zelfs onzedelijke' liederen gevonden bij Martha Reunis, 17 stukken in: Archief Burgerlijke Godshuizen, BG 5, nr. 319. In gedrukte en handgeschreven vorm. De staat ervan is slecht tot zeer slecht.
- 2 Archief OCMW Gent, Burgerlijke Godshuizen, Brief BG 12
- 3 Lemma Cambier Felix bij Devolder, K. 1994, *Gij die door het volk gekozen zijt. De Gentse gemeenteraad en haar leden. 1830 - 1914*. Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis Oudheidkunde te Gent, Gent, deel 20, p. 255.
- 4 De Bleecker, M. 2010, *Kuldersbloed & Blauwemeisjestrane, Gentse weeshuizen 1615-1984*, Eigen beheer, Gentbrugge, p 26 - 28.
- 5 Archief OCMW, Doos 8 nr. 185 2/12/1885: *Vooruit* dagblad met op p. 4 Ingezonden stuk over de bekeringsdrift van een ziekenzuster (krant met vastgeniet briefkaartje); Briefwisseling over deze 'relations coupables' tussen zuster en patiënt (elf stukken): Doos 9 nr. 128, 28/11/1893: Briefwisseling tussen BG en Bijloke rond krantenartikel in *Vooruit* 9/11/1893 rond de zaak zuster Philomène wegens grove uitlatingen van haar over een overledene (drie stukken waarvan een krant); Doos 10 nr. 60, 27/12/1898: Briefwisseling rond klachten over de 'brave liefdezusters' in de *Vooruit* 8/12/1898; Doos 10 nr. 61, 20/11/1898: Briefwisseling over klacht in *Vooruit* over het gebruik van vuil Leiewater voor het wassen van de zieken en de plagerijen van de zusters; Doos 10 nr. 74, 20/02/1898: Briefwisseling over artikel in *L'indépendant de Gand* en *Vooruit* in verband met de slechte behandeling van een patiënte (elf stukken).
- 6 Burgerlijke Stand Gent, anno 1886, boek 54; 1201-2400, akte nr. 1843; 1022/1891-1900/ 3e wijk/ boek 44 Meisjeswezenklooster der Chartreuzen; 1797/7 wijk/boek 51, f 106; boek 1507/1901-1910/3 wijk/ vol 7/ blad 124. Om privacyredenen (100-jaar regel) stoppen we het verhaal in 1909.

Nieuw kluchtlied

Twee Duivers Voor Eene Duivinne

Nieuw Kluchtlied
Twee Duivers voor ééne Duivinne

REFREIN

Een koppel is op de vlucht
Zonder gerucht
Voor hen is het kadé
Z'en solde mee
Eenige honderd frank
Wat zegt er van
Zij zijn gaan vluchten met ter spoed
Eenieder kent ze goed

I

Ik wil u weer een liedje zingen
Want u komt aan het licht
Want er gebaren vieze dingen
Ik weet ik doe altijd mijn plicht
Niets blijft bij mij in kant en hoeken,
Het zij gelijk in dorp of stee
Ja, overal ben ik aan 't zoeken
Niet voor alweer ben ik te vree.

II

Zoo was ik lest al op mijn ronde
Ja om te zien al (naar wat nieuws) bis
Maar rap die had ik iets gevonden
En zie het spel die stond maar vies
Een getrouwd wijf die was aan 't vrijen
Al met een kerel wel bekend
En zagen die zijn zij gaan rijen
Een spekreisje uit de stad Gent.

III

Dat reisje zal haar niet vervelen
Zij spelen op (de piano) bis.
Want hij die kan er goed op spelen
't Is hare zin 't is comme il faut
Want hij die speelt met zachte snare
Terwijl zij sprak mijn hartedief
Kom vluchten wij zonder gevaren
Want ik heb u toch zoo lief.

IV

Zij sprak laat ons naar peper geven
En vroolijk zijn al (vroolijk) bis
En nemen deugd van ons 't is even
Een buitenwetske doet wij goed
Den duiver zit daar nu te kijken
't Duivineke heeft de schijfkens mee
Dat zal nu zeker wat gelijken
Ref: nu is dat koppel op de ree.

V

Mannen, past op van uwe vrouwen
Die met een ander (zijn bevriend) bis
Gij kunt het u te laat berouwen
Zij worden soms te goed gediend
Ja, gelijk hier die vuile preie
Die er vertrok verheugd en blij
Die met een ander komt te vrijen
En man en kindren draagt te vrijen.

Florent Van Hulle en Camiel Van de Velde te Gent.

REFREIN

Een koppel is op de vlucht
Zonder gerucht
Voor hen is het kadé
Z'en solde mee
Eenige honderd frank

I

IV

Ik wil u weer een liedje zingen
Van hetgeen ?dat? komt (aan het licht)
bis
Want er gebeuren vieze dingen
Zij weet ik doe altijd mijn plicht
Niets blijft bij mij in kant en hoeken,
Het zij gelijk in dorp of stee
Ja, overal ben ik aan 't zoeken
Niet voor alleer ben ik tevree.

Zij sprak laat ons naar peper geven
En vrolijk zijn al (van g... ..oed) bis
En nemen deugd van ons lang leven
Een buitenwerkske doet mij goed
Den duiver zit daar nu te kijken
't Duivineke heeft de schijfkens mee
Dat zal nu zeker wat gelijken
Nu is dat koppel op de ree.

II

V

44
Zoo was ik lest al op mijn ronde
Ja om te zien al (naar wat nieuws)
Maar rap die had ik iets gevonden
En zie het spel die stond maar vies
Een getrouwd wijf die, was aan 't vrijen
Al met nen kerel wel bekend
En samen die zijn zij gaan rijen
Een speelreisje uit de stad Gent.

Mannen, past op van uwe vrouwen
Die met een ander (zijn bevriend)
bis
Gij kunt het u te laat berouwen
Zij worden soms te goed gediend
Ja, gelijk hier die vuile preie
Die er vertrok verheugd en blij
Die met een ander komt te vrije
En man en kindren brengt *in ..ij*

III

Dat reisje zal haar niet vervelen
Zij spelen op (de piano) bis.
Want hij die kan er goed op spelen
't Is hare zin 't is comme il faut
Want hij die speelt met zachte snare
Terwijl zij sprak mijn hartedief
Kom vluchten wij zonder gevaren
Want ik heb u toch zoo lief.

Florent Van Hulle en Camiel Van de
Velde te Gent

GENT KLEURT ORANJE

HOFSCILDER JOSEPH PAELINCK

Wim Van Driessche

Koning Willem I der Nederlanden werd 200 jaar geleden onze soeverein. Het jubeljaar 2015 zorgt aldus voor een oranjekleurig Gent. Ten tijde van de Nederlandse bufferstaat gecreëerd in 1815 uit schrik voor de impulsieve imperialist Napoleon Bonaparte, telde Gent een kunstenaar die tot op de dag van vandaag gekend zou moeten staan als hofschilder van het toenmalige Nederlandse koningshuis. Deze Joseph Paelinck, geboren in Oostakker, is niet alleen de maker van een officieel staatsportret van zowel koning Willem I als zijn gemalin Wilhelmina, hij heeft ook een aantal werken in opdracht gemaakt die Gent en het huis van Oranje van weleer verbinden. We plaatsen de loop op drie verschillende schilderijen van Paelinck en beschrijven de link met de stad Gent. Daarbij besteden we aandacht aan het waarom van de opdracht en trachten we de keuze voor de schilder Paelinck te omschrijven. Het staatsportret van Willem I is een evidentie en krijgt de meeste aandacht, maar de link met Gent wordt duidelijk wanneer we in het oeuvre van de schilder een werk terugvinden gelieerd aan de Gentse begijnhoven en een uitgevoerde opdracht ter portrettering van de Gentse burgemeester Van Crombrugghe.

45

Originelen en kopieën

Een broodnodige nuance dringt zich op voor zowel het staatsportret van koning Willem I, het smeekschift voor de begijnhoven als het portret van Joseph Van Crombrugghe. Eigen aan de prefotografische reproductiemogelijkheden is het feit dat er van de originelen niet zelden meerdere kopieën en aanverwante picturale adaptaties gemaakt werden. Het gaat dan over bestelde werken in dezelfde olieverftechniek als de originelen, alsook litho's, gravures en pentekeningen. In dit artikel beperken we ons tot het onderscheid tussen origineel en eventuele replek(en) geschilderd door de schildermeester zelf. Een aantal werken die door Paelincks tijdgenoten zijn gemaakt, eventueel naar diens origineel, komen louter ter sprake om de context van de specifieke opdracht en de link met Gent en Paelinck te verduidelijken. De eerlijkheid gebiedt ons mee te geven dat heel wat informatie in de plooiën van de geschiedenis zal blijven steken. Er werd ook alleen gezocht in Gentse archieven.

De drie schilderijen

Een portret van Willem I, koning der Nederlanden, dat majestueus in het Rijksmuseum te Amsterdam hangt, staat sinds 1818 op naam van Paelinck.

Christian Kramm schrijft in zijn lexicon dat het *portret van Koning Willem in zijn staatsiegewaad* per schip naar Batavia (Djakarta) werd verscheept.(1) Het is zeer waarschijnlijk dit portret dat nu in het Rijksmuseum Amsterdam prijkt. Het is niet het origineel en verschilt inhoudelijk van het bijna gelijkaardige portret dat in het Brusselse stadhuis hangt, en ook van, bijvoorbeeld, datgene dat in Den Haag aan het Koninklijk Huisarchief toebehoort. Paelinck schilderde vermoedelijk alle replieken van het originele staatsportret in Brussel. Van de Brusselse burgemeester Vanderlinden d'Hoogvorst had hij een atelier toegewezen gekregen in het stadhuis, waar ook koningin Frederika Wilhemina voor Paelinck poseerde eind 1815. De schilder maakte daar in de volgende jaren een onbepaald aantal replieken van officiële staatsportretten, bestemd voor binnen- en buitenland. Andere prinselijke figuren en hoogwaardigheidsbekleders zoals prinses Marianne en de Engelse ambassadeur Clancarty portretteerde hij ook in die periode in Brussel.

Van een tweede werk waarop Koning Willem I te 's Gravenhage op 25 augustus 1825 een smeekschrift ontvangt, hangt er in het Klein Begijnhof in Gent een versie van Paelinck, gedateerd 1828. De Gentenaar Pierre Van Huffel schilderde in datzelfde jaar hetzelfde thema. In beide werken zien we een trio heren van stand op een rijtje met een beleefde vraagstelling als bindmiddel tussen plechtige handen. Het betreft een ootmoedig verzoek ten gunste van de Gentse begijnhoven bestemd voor de majesteit en overhandigd door de Gentse geestelijke kannunik Triest in het bijzijn van schepen Kervyn de Volkaersbeke. Het werk van Paelinck hangt in de kamer van de grootjuffer van het Klein Begijnhof, waar een vzw onder voorzitterschap van kanunnik Ludo Collin resideert die momenteel het Onze-Lieve-Vrouw-ter-Hoye begijnhof in de Lange Violettestraat beheert.

Het in dit artikel beschreven derde werk schilderde Paelinck in 1828 of 1829 in opdracht van de Sint-Jorisgilde: het portret van advocaat Jozef Van Crombrugghe. Deze laatste Gentse burgemeester onder het 19de - eeuwse Hollandse bewind was opmerkelijk tevens de eerste verkozen burgervader onder de nieuwe nationale vlag van de kersverse staat België. Het portret is ooit in het museum van de Bijloke terechtgekomen en behoort nu tot de collectie van het STAM. Het wacht aldaar in de reserves op ontsluiting. Met de STAM expositie *Het Verloren Koninkrijk* vanaf 15 oktober 2015 over Willem I en België in het vooruitzicht zal de 'ontstopping' niet op zich laten wachten.

Een zo goed als identiek portret hangt op een relevante plaats, met name het lokaal van het Gentse genootschap dat sinds 1857 de naam Van Crombrugghe draagt. Ook deze minder gedetailleerde portretversie - en mogelijk nog minstens één andere versie - mag op naam van Joseph Paelinck geschreven worden. Meer zelfs, het zou wel eens het origineel kunnen zijn.(2) Zou, want op basis van een soortgelijk portret van Paelinck werd er door minstens één lithograaf, Jean Batiste Madou, een veelvuldig afgedrukte litho gemaakt. Deze litho geeft als didactische aanvulling een omkransing te zien met de voorstelling van een aantal verwezenlijkingen tijdens het bewind van burgemeester Van Crombrugghe. Zo was hij onder het koningschap van Willem I voor-

zitter van de commissie der curatoren van de Gentse universiteit en aldus een voortrekker in de ontwikkeling daarvan.(3)

Afb. 1 Kannunik J.B. Triest en schepen Ch. Kervyn de Volkaersbeke overhandigen smeekschrift aan Koning Willem I (eigen foto).

Staatsieportret van Willem I

Paelinck schilderde meerdere versies van het staatsieportret van koning Willem I. Ze waren niet alleen bestemd voor Den Haag, Brussel, maar ook voor Berlijn, Londen, Sint-Petersburg en Batavia. Het portret in het Rijksmuseum werd hoogstwaarschijnlijk in 1818 per schip naar Batavia (Nederlands Indië-

Java, nu Djakarta) gezonden om in paleis Buitenzorg van de gouverneur-generaal aldaar te hangen. Op dit portret wijst de koning niet naar de grondwet, maar naar een landkaart met de Indonesische archipel, omdat de Britten na de val van Napoleon die eilanden terug in handen van de Nederlanders hadden gegeven. Hij claimt aldus de rechtmatigheid hiervan. Op de website van het Rijksmuseum Amsterdam lezen we dat de Nederlandse vorst ten voeten uit staat afgebeeld in een gala-uniform van generaal. Over de rechterschouder van de royale mantel, uitgevoerd met hermelijn, penseelde Paelinck keurig het lint van het Grootkruis van de Militaire Willemsorde. Uiteraard staat de vorst naast zijn troon, waarvan links de landkaart ligt waarop een deel van de Nederlandse overzeese gebieden zichtbaar zijn. De koningskroon rust op een zacht kussen, scepter bij de hand en een hoed met struisveren erop, om als het ware dra op ceremoniële wijze te gebruiken.(4) Hierbij dient vermeld te worden dat de koning in het Brusselse stadhuis afgebeeld staat, ter gelegenheid van zijn openingsrede van de Staten-Generaal aldaar.(5)

De Bataviaversie waarop de grondwettelijke tekst is vervangen door de landkaart verschilt daarin van andere versies, waaronder een vroegere bestemd voor Den Haag en een latere bestemd voor het stadhuis van Brussel. Op de portretversies voor Brussel en Den Haag wijst de koning naar de grondwet die naast hem op tafel ligt. Met dergelijke portretten wilden koningen in feite hun grondwettelijk gevestigde macht laten zien.

Staatsieportret van Willem I door J. Paelinck in 1819 (Rijksmuseum)

De weg naar de grondwettelijke troon

De bespreking van dit portret is de aangewezen plaats om even de carrière en de figuur van de koning kort te belichten. Prins Willem Frederik van Oran-

je, de latere koning Willem I, was lang een nomade. Hij werd samen met zijn vader, stadhouder Willem V uit de Bataafse Republiek gejaagd. Het was een kwestie van vluchten of sterven onder de Franse guillotine. Engeland bleek niet te ver en dat land was in het verleden al meer dan eens een toevluchts-oord geweest voor de Oranjes. Zo werd stadhouder Willem III er vanaf 1688 koning van Engeland. Ten tijde van de vlucht in 1795 was prins Willem Frederik 23 jaar. Elf jaar later overleed op 9 april zijn vader Willem V Batavus als laatste stadhouder van de republiek aan een beroerte. Willem V liet zijn door de Engelsen betaald pensioen overgaan op zijn zoon Willem Frederik.

De Oranjerfamilie toefde in Brunswijk toen ze vernam dat de Pruisen de oorlog verklaarden aan Napoleon Bonaparte. Die had de kans schoon gezien om van de stadhouderloze Noordelijke Nederlanden meteen een filiaalmonarchie van zijn Franse keizerrijk te maken. 'L'empereur' plaatste er een jongere versie van hemzelf op de nieuwe Hollandse troon, Lodewijk Napoleon. Willem Frederik stond er 'in zijn hemd' naar te kijken, vanuit Fulda, waar hij met toestemming van 'l'empereur' de rol van een vorst in speelgoedformaat mocht vertolken. In dit oude Nassau erfgoed in huidig Duitsland vulde hij er zijn financiën aan met transacties in onroerend goed die hem van Berlijn tot in Polen grootgrondbezitter maakten.

De politieke kansen keerden toen niet zoveel later Napoleon voor een eerste keer stevig werd verslagen in Leipzig en verbannen werd naar Elba. Willem Frederik zocht opnieuw zijn weg naar Engeland om er steun te zoeken en te krijgen voor een officiële terugkeer naar zijn geboorteland. In 1813 zette hij, begeleid door de Britse marine, na achttien jaar terug vaste voet aan wal in Scheveningen. In minder dan twee jaar claimde Willem Frederik vervolgens niet alleen de soevereiniteit over het noorden van de Lage Landen, maar werd hij op 21 september 1815 als Willem I ingehuldigd als koning der Belgen te Brussel. Daartoe was er jaren geschreven aan een 'code civil', dan weer een nieuwe, aangepaste grondwet. De versie van 1814 voor Nederland omlijnende de rechten van de nieuwe koning en anderzijds de plichten van zijn onderdanen. Willem I streek als soeverein vorst een toelage van 1,5 miljoen gulden per jaar op.

Nog geen half jaar later kwamen de Belgen erbij en diende aldus de grondwet te worden aangepast, wat onder meer inhield dat Willem I als soeverein koning een toelage van 2,4 miljoen gulden per jaar incasseerde. Dat dit nieuwe land, als bufferstaat tegen Frankrijk, een stortvloed aan koninklijke maatregelen moest ondergaan, werd vooral in het zuiden niet altijd gesmaakt. Maar het huis van Oranje had een gunstige wind in de internationale zeilen, want na de definitieve nederlaag in Waterloo van Bonaparte, had Willem I vanuit het congres in Wenen zijn mandaat geconsolideerd gekregen. Dit vooral door toedoen van de belangrijke Engelse gezant lord Clancarty die in naam van de vorst en het Engelse koninkrijk de gemeenschappelijke belangen had verdedigd.

De koning investeerde weliswaar in het nieuw verenigde land via het aanzuiverende fonds van het amortisatiesyndicaat (een schuldaflossingsfonds),

maar deed dit als een onversneden monarch. Hij saneerde de staatsschuld met boekhoudkundige opsmuk.(6) Inzake zijn West- en Oostindische belangen schrok hij niet terug voor drastische maatregelen die voornamelijk zijn eigen financiële conto ten goede kwamen. Opiumhandel, een nieuwe handelsmaatschappij en het zogenaamde cultuurstelsel (belastingstelsel in Nederlands Indië) brachten geld in de vorstelijke kas.

De keuze voor Paelinck: een toevallige opportuniteit?

Onderwijl had de staat zelf het moeilijk.(7) In Willems Verenigde Nederlanden was daarenboven de politieke situatie van meet af aan gespannen geweest. In een dergelijke situatie had uitgerekend het bestellen van staatsportretten het eenheidsgevoel tussen noord en zuid kunnen bevorderen. Historicus Jan G. Kikkert oppert dat in de toenmalige troebele tijden koning Willem I meer schilderijen met nationalistische onderwerpen had mogen inzetten om het volk achter zich te scharen. Hij stelt verder ronduit dat de koning voor cultuur geen interesse vertoonde. Amateurschilder koningin Wilhelmina had het volgens Kikkert voor 'gladgestreken, wat ouderwetse' werken.(8) Hiermee zou kunnen gerefereerd worden aan de algemene negatieve receptie die de hele neo-classicistische strekking te beurt viel na het overlijden van grootheid Jacques Louis David. Uit zijn beoordeling van vooral de schilderijen die het vorstenpaar bestelde, kunnen we bij Kikkert een bijna geringschattende vooringenomenheid vast stellen. Dan zou het vooral een persoonlijke, anachronistische inschatting van Kikkert zijn die deze kwalificatie bepaalt.

50
 Waaron Willem I uitgerekend voor Joseph Paelinck had gekozen, wordt niet woordelijk vermeld, maar dergelijke keuzes zouden mogelijk gebeurd zijn omwille van een 'redelijk' te noemen schildersgage, of terug te brengen naar de smaak van de koningin. Kikkert plaatste het portret van Willem I geschilderd door Joseph Paelinck meermaals op omslagen van zijn onderzoekswerk rond de eerste koning der Nederlanden, maar besteedt er verder nauwelijks aandacht aan.

Coen Tamse onderschrijft de stelling dat de cultuurpolitiek van Willem I weinig voorstelde. Er werd geen coherent beleid gevoerd. Paelinck komt hier zelfs nooit ter sprake. Willem I 'voerde een kunstbeleid naar het voorbeeld van la grande nation'. Hij stichtte het Koninklijk Huisarchief in 1825. Tamse schrijft 'Als instrument van unificatiepolitiek tussen Noord en Zuid kwamen zijn aankopen van oude kunst trouwens nooit tot grootnederlandse ontplooiing.'(9)

Daar was nochtans een aanzet toe gegeven door zijn voorganger Lodewijk Napoleon, die werken van Rembrandt, Dou, Vermeer en Rubens had aangekocht. Willem I en Wilhelmina verwierven inderdaad weinig van dergelijke 'oude kunst'. Volgens Ellinoor Bergvelt kocht de koning voor zijn gemalin schilderijen 'van een constante smaak', omschreven als 'gladgeschilderde, wat ouderwetse schilderijen'. Bergvelt maakt een onderscheid tussen bestellingen bij de Noord- en Zuid-Nederlanders, en voor wat de types betreft: oude kunst, historische taferelen, en vooral ook staatsportretten.

Deze historica gaat dieper in op subsidiëring en wat precies in welke Noord-Nederlandse musea kwam te hangen. Bij contemporaine kunstschilders als Pieneman, Mol en van Cuylenburgh werden de *Slag bij Waterloo*, *Het sterfbed van Willem van Oranje* en *Aankomst van koning Willem I te Scheveningen* besteld. Het totaal aantal schilderijen met dit soort historische thema's komt slechts op vijftien uit.

Voor de staatsportretten werd meer, maar niet uitsluitend, een beroep gedaan op Zuid-Nederlanders, waaronder dus ook Paelinck. Zou het inderdaad kunnen dat de aantrekkelijke prijs een criterium was die de keuze bepaalde? Hier is evenwel een specificatie nodig: wie plaatste de bestelling en wie financierde ze. Dit speelt een rol, want niet alle werken werden door de koning betaald. Zo werd Paelinck voor minstens één van zijn staatsportretten door de stad Brussel vergoed. In ieder geval is er een duidelijk prijsverschil en betalingsmodaliteit tussen bijvoorbeeld een doorsnee staatsportret van Paelinck en de *Slag bij Waterloo*. Dit duurste werk van Pieneman kostte 40.000 gulden, waarvan de helft door de Nederlandse staat werd opgehoest. Paelinck kreeg voor een staatsportret rond de 3000 gulden. Maar, diezelfde Pieneman kreeg 2000 gulden voor vier niet nader genoemde schilderijen in 1814, terwijl Paelinck in 1824 voor zijn *Toilet van Psyché* waarmee hij op het Gentse salon (nogmaals) de gouden medaille wegkaapte, 6000 gulden ontving.⁽¹⁰⁾ Hier valt moeilijk een lijn in te trekken. Een besluit in de richting van goedkope en betaalbare contemporaine kunst in Zuid-Nederland (België) aangekocht, kan niet terdege hard worden gemaakt.

Toeval lijkt in die drukke overgangsjaren rond 1814-1815 een cruciale rol te spelen. Het staat zo nergens op papier, maar waar het koningspaar langs kwam, werd er hier of daar een atelier bezocht en bijna lukraak een opdracht gegeven. Aan Gent komt de koning de belofte na om zijn afbeeldsel door Paelinck te laten maken wanneer hij in september 1814 de stad aandeed. De Bruggeling Odevaere en de stad Luik forceerden het helemaal zelf. Odevaere kreeg in oktober 1814 de opdracht een werk over Willem van Oranje te maken nadat hij hem zelf een ontwerp-tekening hiervan presenteerde. Op zijn allereerste officiële bezoek aan Luik op 13 september 1815 vroeg de stad zelf om er voor Luikenaar Lefebvre te poseren, wat Willem I zowaar ter plekke toestond. Drie dagen later ging de koning de eerste versie van het portret van de koningin uitgevoerd door Paelinck bekijken in Brussel. Willem I stelde toen aan Paelinck voor om 'goûter le projet d'exécuter en grand la bataille de Waterloo', wat er, op een paar schetsen na, nooit officieel van gekomen is. Het was dan vervolgens weer de koningin die het portret van haar man uitgevoerd door Luikenaar Lefebvre ging keuren op 1 oktober.⁽¹¹⁾

Nogal wat kunstwerken bleven in koninklijk bezit, in de koninklijke kabinetten, en ze vonden slechts mondjesmaat hun weg naar museale ontsluiting en opstelling. We zien bijvoorbeeld ook dat het hof de keuze voor het volgen van opleidingen door de prinsen aan internationaal gereputeerde adellijke instellingen durfde te laten afhangen van een mogelijke kortzichtigheid tot ronduit opportunisme. Al te liberale universiteiten werden niet weerhouden, ook al

bleken ze in eerste instantie geschikt, want 'goedkoop', stelt Kikkert. Maar als het er om ging goede docenten te vinden, werd ook gekeken naar prestige. (12) Kon naar analogie met deze redenering gekozen zijn voor een schilder als Paelinck, omdat hij al een ontzagwekkend oeuvre had gerealiseerd? En het feit dat hij vanuit de idealen van het neo-classicisme grandeur kon overbrengen op de vorst en zijn familie? Om daarover te oordelen kunnen we niet anders dan kijken naar Paelincks verdiensten in de tijd van voor de Oranjestellingen, want dat het hof koos voor een schilder als Joseph Paelinck van wie de ouders allesbehalve van hoge komaf waren, vereist enige duiding. Zijn vader Antoine was een landarbeider en mogelijk 'un barbouilleur', een zondagsschilder/huisschilder.(13)

De keuze voor Paelinck: via de stad Gent?

Joseph Paelinck had tegen 1815 al een stevige reputatie opgebouwd. De krant *De Gazette van Gend* publiceerde al in 1802 dat grootmeester David in Parijs Paelinck had uitverkoren uit een kandidatenlijst van meer dan 50 jonge schilders. De stad Gent had een 'intekeninge' georganiseerd om Paelinck van een beurs te voorzien om drie jaar in Frankrijk te studeren. (14) Van eenvoudige komaf, had Paelinck zich aldus opgewerkt tot in het prestigieuze Parijse atelier van David. Dit bracht mee dat hem verder prijzen en onderscheidingen en een resem opdrachten ten deel zouden vallen.

De schilder had figuren uit de vorige, Franse overheersing op doek vereeuwigd. In 1808, bijvoorbeeld, de portretopdracht van de Franse prefect voor de stad Gent, Charles Faipoult, werk dat behoort tot de collectie van het Gentse Museum voor Schone Kunsten. Paelinck was bovendien als leerling van David ook in de Parijse markt aantrekkelijk geworden en zo kwam het dat hij een portret van de Franse keizerin, de exuberante Joséphine De Beauharnais op zijn naam mocht schrijven. Paelinck scoorde met dit portret van keizerin Josephine, dat in 1808 in het Gentse stadhuis werd tentoongesteld. Het inspireerde toen menig dichter tot reflecties en lovende verzen in de aard van: 'Epouse d'un héros, idole d'un français, La splendeur d'un grand nom, l'environnant de gloire, Mais ainsi que l'esprit, le coeur a son mémoire, Son nom aussi ne périra pas'.(15)

Trouwens, in 1804 had de schilder met zijn *Oordeel van Paris* al de Grand Prix van de Gentse Academie en een geldprijs gewonnen. In Gent werd de schilder op handen gedragen zoals blijkt uit zijn gouden medailles op het salon van de Société des Beaux Arts de Gand, die telkens in de kranten vermeld werden.(16) Het was dan ook geen toeval dat de stad Gent hem in 1808 een toelage verstrekke om vier jaar in Rome te gaan schilderen. Een toelage die hem door prefect Faipoult was toegezegd na goedkeuring door de Franse bevoegde minister.(17)

Paelinck was een leerling van de Gentse Academie geweest, van waaruit in 1808 de 'Société des Arts', later 'des Beaux Arts' ontstond. Pierre Van Huffel werd als directeur van de Gentse kunstacademie de eerste voorzitter van deze instelling. In een brief van Joseph Paelinck aan zijn Gentse vriend en

stichtend lid van de Société, de professor architectuur Pierre Jacques Goetghebuer gedateerd op 18 april 1815, vroeg de schilder om de groeten over te maken aan 'monsieur Van Huffel et à monsieur De Bast (secretaris van de Société)'. Daarin bevestigde hij dat de koningin al meerdere poseersessies had toegestaan. (18) Deze instelling organiseerde het jaarlijkse Salon, waar Paelinck een aantal medailles wegkaapte en werken mocht exposeren. Amper een half jaartje na zijn vorstelijke inauguratie schonk Willem I deze instelling op 9 januari 1816, een koninklijke erkenning. Het toekennen van koninklijke titels aan instellingen bevestigde de kwaliteit die een dergelijke instelling bezat en straalde vanzelfsprekend af op het vorstenhuis, dat alsook Paelinck een extra erkenning gaf. Het lijkt minstens zo aannemelijk te stellen dat deze Société des Beaux

Arts een al gelauwerde Paelinck verder in het gezichtsveld heeft gebracht van de koning. Vooral de salonmedaille die Paelinck verwierf voor zijn *Psychè*, uitgereikt door een jury waarin onder meer Goetghebuer zetelde, zal daarin een rol gespeeld hebben. Later kocht de koning trouwens dit portret aan.

De keuze voor Paelinck: via het Patershol?

De kersverse koning Willem I ontmoette heel wat notabelen in hotel D'haene Steenhuyse bij een bezoek aan Gent in september 1814. De Société des Beaux Arts van Gent mocht er ook haar opwachting maken. Tijdens dit onderhoud beloofde de koning 'om zijn afbeeldsel te laeten maeken door den heer Paelinck', maar van een eventueel bezoek aan het atelier van Paelinck in het Caermersklooster in de wijk het Patershol wordt niks vermeld. Wel bezocht de koning in Gent de katoendrukkerij De Vos & Loesberghe, de katoenspinnerij Rosseel, de raffinaderij Van Goethem, de kathedraal en de schouwburg in gezelschap van de president van de Gentse Kamer van Koophandel.(19)

Het opgeheven Caermersklooster werd vanaf 1801 verhuurd aan alleenstaanden en gezinnen. Handelaars gebruikten delen als magazijn, terwijl er in de periode van het koninklijke bezoek aan Gent in de oude infirmerie een lood- en tingieter werkte en in de refter en bibliotheek de katoenspinnerij Delebecque actief was.(20) Volgens een oud huurregister zou Paelinck in het Caermersklooster in de Patersholwijk vanaf 1813 tot eind 1818 ruimtes gehuurd hebben. Dat Paelinck er huurde voor schildersdoeleinden staat genoteerd, inclusief een doorhaling, in een huurovereenkomst met de Karmelieten (Caermers). Hij huurde er voor 9 ponden groot vanaf 26 juni 1813 een atelier. Het werd in het register omschreven als 'voor schilderplaetsen' met een verwijzing naar het kasboekregister dat het heeft over 'mijnheer Paelinck schilder' die in het Caermersklooster een ruimte bekend als de 'procurature' huurde. Hij betaalde er ook voor een kamer 6 ponden groot per jaar. Deze kamer deelde hij met schilder en leerling Geernaert die de helft van de huurprijs voor zijn rekening moest nemen. Dit kamercontract liep een jaar vanaf 12 oktober 1814 en stond eerst op naam van De Loose, rijke handelaarsfamilie en mecenas van Paelinck.

Op uitnodiging van de Société des Beaux Arts zou daar de nieuwe koning

op 11 september 1814 langs gekomen zijn, althans zo schrijft oud-deken en Patersholkenner Roger Van Bockstaele.(21) Dat Paelinck de vorst ter posering persoonlijk in zijn schildersatelier in het Patershol te Gent heeft ontvangen, valt niet te bewijzen. Net zomin als dat Paelinck aan het eerste originele portret van de vorst zou gewerkt hebben gedurende dit verblijf in het Patershol, want een mededeling in de krant *L'Oracle* geeft alleen aan dat de koning hiervoor te Brussel een paar keer geposeerd heeft.(22) Het allereerste koninklijke portret werd aldus besteld in 1814 in Gent, geschilderd in het stadhuis van Brussel en medio februari in 1815 in Den Haag overhandigd.(23) Bij de presentatie in Den Haag kreeg Paelinck een duidelijke boodschap over een op handen zijnde nieuwe opdracht om ditmaal koningin Wilhelmina te portretteren. De koningin kwam dit portret op 11 oktober 1815 keuren in het bijzijn van de prins van Pruisen, waaruit meteen de opdracht volgde om een kopie te maken. Paelinck ontving deze delegatie in zijn atelier te Brussel, alwaar hij dus minstens ook twee portretten van Wilhelmina maakte: één bestemd voor Den Haag en één voor het koningshuis van Pruisen in Berlijn.(24) Nog diezelfde maand werd Paelinck tot hofschilder van de koningin benoemd.

De keuze voor Paelinck: via grootmeester David?

Het heeft er op zijn minst de schijn van dat de Nederlandse kroon geprobeerd heeft Belgisch krediet op te bouwen door in de moeilijke politieke omstandigheden van die tijd opdrachten uit te besteden aan een aantal brugfiguren tussen de Franse en de Nederlandse tijd. De neo-classicisten hadden met hun klassieke heroïsche portretteringen de staat, zijn heersers en functionarissen met epische zwier afgebeeld. Paelinck is slechts één van de vele neo-classicistische adepten van Jacques Louis David. In het atelier van de Franse grootmeester kwamen meerdere Vlaamse leerlingen hun kunstvaardigheden verfijnen. Namen als Odevaere, Navez, De Maertelaere horen thuis in dit rijtje. De Oranjes hebben trouwens ook bij Odevaere en Navez bestellingen geplaatst, maar niet zoveel als bij Paelinck. Het zou te lichtvaardig zijn te besluiten dat de koninklijke keuzes mee werden bepaald door een voorliefde voor de artistieke stad Gent, die via de Société des Beaux Arts een erkend en gereputeerd concours organiseerde.

We moeten ook durven stellen dat de magie van grootmeester David prikkelend bleef en de Oranjes daar een zekere straling van wensten af te leiden. Zo is zijn *De kroning van Napoleon* een meesterwerk. Het origineel neemt in het Louvre een muur van meer dan tien meter in beslag. Een kopie die David tijdens zijn verbanning in Brussel schilderde, hangt in het Palais de Versailles. Het zijn mogelijk dit type staatsportretten die als een ultiem voorbeeld hebben gediend, of hadden kunnen dienen, want David woonde en werkte de laatste jaren van zijn leven in Brussel. Koning Willem I zocht hem daar niet te vinden en mikte blijkbaar op minder Frans en aldus meer Belgisch. Meer bescheiden ook, zowel in omvang als in kostprijs. Alzo toonde hij volgens toonaangevende historici een gebrek aan culturele visie, want de natiestaat had er wel bij kunnen varen en heel wat kunstschilders hadden er wat meer aan

kunnen verdienen.

Niet alleen de koning miste hier scherpte, ook de regering stond erbij en keek ernaar. Nochtans was volgens Tamse en Witte 'de cultuurgooderenmarkt volop in expansie, het kunstenaarschap in sociaal aanzien gestegen en zowel de hogere burgerij als de middenklassen kochten schilderijen aan. Maar de overheid onthield zich ervan schilderijen aan te kopen.'⁽²⁵⁾ En dan hebben we de loep nog niet gezet op de musea, die in de tijd van Lodewijk Napoleon en ook Willem II beter af waren. Koning Willem I kocht slechts één keer massaal schilderijen aan, en wel op het Salon van Brussel in juni 1815, een paar maanden voor zijn inauguratie.⁽²⁶⁾ Het blijft dus aannemelijk dat een Nederlandse koninklijke opdracht aan Belgische schildermeesters die nochtans voor de verslagen Franse keizer en keizerin hadden gewerkt, vooral ingegeven waren door opportunistische overwegingen. De benoemde schilders zelf haalden er toch (tijdelijk) eer en rijkdom van. Paelinck werd als kunstenaar benoemd in de orde van de Belgische Leeuw en was een fervent verzamelaar van kostbaar drukwerk. Zo werd zijn hele bibliotheek na zijn dood in een catalogus beschreven en openbaar verkocht.

Het smeekschrift

Dit werk hangt al tenminste sedert 1857 in het huis van de grootjuffer van het ter Hoye begijnhof.

De vorst Willem I prijkt er op ten voeten uit in generaalsuniform. De Gentse schepen Charles Jacques Kervyn de Volkaersbeke draagt het pak van de 'ordre d' équestre'. Kannunik Triest heeft een eenvoudige zwarte soutane aan, die contrasteert met de kleurrijke, gebrodeerde kledij van de twee andere personages op het doek van Paelinck. Dit alles lezen we in de beschrijving van het schilderwerk door dezelfde Kervyn in een eigentijdse publicatie omtrent de kerken van Gent.⁽²⁷⁾ Charles-Jacques Kervyn de Volkaersbeke was naast lid en schatbewaarder van de 'l'ordre d'équestre' ook ridder in de orde van de Belgische Leeuw en kunstverzamelaar.⁽²⁸⁾

Kervyn beschrijft eveneens een zelfde type schilderij in het Groot Begijnhof Sint-Elisabeth dat de ondersteuning en vrijwaring van de begijnhoven door de ingreep en koninklijke bescherming van koning Willem I picturaal weergeeft. Dit doek werd echter niet door Paelinck, maar door Pierre Van Huffel geschilderd.⁽²⁹⁾ Ook hier de drie protagonisten weergegeven op het moment van de feitelijke royale toezegging van Willem I van de herinstelling van de begijnhoven. De Volkaersbeke en Triest ijverden daarvoor als leden van de 'Commissie der Burgerlijke Godshuizen' (Hospicen). Die instelling was een creatie van de revolutionaire Fransen die godshuizen en begijnhoven hadden opgeheven en hun gebouwen en grondbezit onder het beheer van de commissie gebracht had. De ingreep van Willem I hield in dat de begijnen mits betaling van huur aan de 'Hospicen' het begijnhofleven als vanouds konden voortzetten. Ze hadden dus wel redenen om hun dankbaarheid te betuigen. In een 'notice biographique' vermeldt Emile Varenbergh dat deze afbeelding van de koninklijke audientie door Van Huffel in de 'salle principale de

l'infirmierie' hing.(30) Van dit werk, toegeschreven aan Van Huffel is het echter, gezien de geringe schildertechnische kwaliteit, in het niet geheel zeker of het wel van zijn hand is.

In ieder geval leidt dit tot gissen omtrent het tot stand komen van de opdracht voor de werken. Aangezien de twee begijnhoven elk voor een andere schilder kozen, lijkt het minder voor de hand liggend dat de opdrachten uitgingen van de toezichthoudende administratieve raad der hospicen. Het is meer aannemelijk dat er meteen voor twee werken van twee verschillende handen is geopteerd doordat er twee van elkaar onafhankelijk opererende begijnhoven waren.

Hoe dan ook, uit beschrijvingen van de kunsthistoricus, schepen en lid van de commissie Kervyn de Volkaersbeke blijkt dat deze in de hoedanigheid van publicist weliswaar in lovende bewoordingen over Paelinck schrijft, maar het niet nalaat de fysionomie van de academische neo-classicistische stijl van Paelinck als zijnde kil en zonder expressie te karakteriseren. Dit schrijft hij ook in zijn recensie van het Sint-Coletaschilderij, dat vandaag nog altijd in de Sint-Baafskathedraal hangt.

Fijntjes merkt Kervyn ook op dat *De ontdekking van het kruis*, een schilderij dat Paelinck tijdens zijn verblijf in Italië vanuit Rome naar de Gentse Sint-Michielskerk had verstuurd, volgens hem het meesterwerk van Paelinck was en dat dit slechts voor een prikje van 10 gouden Louis was aangekocht.(31) Kannunik Triest op zijn beurt kreeg zowel een onderscheiding als een opmerkelijke persoonlijke attentie van koning Willem I, met name de titel ridder in de orde van de Belgische Leeuw in 1818 en ironisch genoeg een jansenistische Sacy bijbel.(32) Dat de koning de Sacy bijbel verkoos als cadeau boven een door Triest ingefluisterde portretopdracht ten gunste van Paelinck, zegt vooral iets over de toenmalige verhoudingen tussen protestanten en katholieken.

Verder dan de onderscheidingsovereenkomsten kunnen we niet gaan, want over de onderlinge relaties is verder weinig tot niks bekend. Nochtans hadden de drie geportretteerde heren oog voor verfijning en lijkt het er op dat de keuze van het plaatsen van de bestellingen onderwerp van een evenwichts-oefening is geweest. Wat mede plausibel lijkt, is dat hier een keuze is gemaakt ingegeven door het statuut van hofschilder. Beide Gentenaars, zowel Paelinck als Van Huffel, waren tot hofschilder benoemt, in het geval van Van Huffel echter niet door Willem I, maar door diens zoon, de latere Willem II en diens gemalin, de Russische Anna Paulowna. Deze benoeming gebeurde per brevet gedateerd op 5 juni 1819.(33)

Van Huffel schilderde Triest trouwens een eerste keer al in 1822. Het hier besproken portret dateert uit 1828. Technisch en stilistisch is Paelincks versie veruit de betere. Het is dus niet verwonderlijk dat er op basis van zijn compositie nog andere kopieën gemaakt werden door onder meer Gentenaar Michel Van Loo en door Leo Steel.(34) Wie het werk van Paelinck uiteindelijk betaald heeft, is niet duidelijk. In de contemporaine kasboeken 1827-1828 van het huidige OCMW, opvolger van de 'Burgerlijke Godshuizen', blijken

geen betalingen te zijn verricht noch aan Paelinck noch aan Van Huffel. Een aantal jaar nadat de begijntjes hun bijzondere rechten hadden teruggekregen door de inwilliging van koning Willem I op 25 augustus 1825, verwachtte de Gentse politiek een tegenprestatie. Met name burgemeester Jozef Van Crombrugge vroeg hen in 1833 om de choleralijders, slachtoffers van de eerste cholera-epidemie, te helpen verzorgen. De commissie der Godhuizen vermeldt dit in de publicatie van de hand van pastoor Joos over het begijnhof Ter Hoye, die dit begijnhof dan als zijnde koninklijk betitelt. Dit brengt ons bij de figuur van Van Crombrugge.

Burgemeester Van Crombrugge

Gematigd orangist Van Crombrugge was in 1833 zelf al minstens twee keer geportretteerd door Joseph Paelinck. Het zijn zo goed als identieke portretten. De burgemeester is telkens uitgedost in officiële ambtskledij met op zijn borst de koninklijke medaille in de orde van Oranje Nassau. Het portret in de collectie van het STAM werd door de burgemeester zelf geschonken aan de toenmalige Société des Beaux Arts en kwam later in de collectie van het Bijlokemuseum, en vandaar in het huidige STAM terecht. Dit portret blijkt meer om het lijf te hebben dan het mogelijke origineel te oordelen naar een foto uit het Liberaal Archief.

De Sint-Jorisgilde was zeer duidelijk in haar motivatie van de unanieme beslissing om een tweede portret te bestellen bij de Oostakkerse neo-classicist Paelinck. De gilde deed dit omdat Van Crombrugge tot hun tevredenheid de titel van ‘Koning en Bemiddelaar’ van ‘t Gentsche gilde van Sint-Joris of der schutters met den kruisboog’ had aanvaard. De verkiezing van Van Crombrugge werd in juli 1827 gevierd tijdens een banket met meer dan 80 couverts.⁽³⁵⁾ In een schrijven van 10 oktober 1828 maakte het broederschap het voornemen zijn nieuwe portret in hun vergaderzaal te hangen over aan de burgemeester. De gilde sprak zich in deze brief uit over de (tweede) bestelling met de intentie hierop eretekens, waaronder dat van koning van de confrerie in de compositie te integreren. Dat lezen we in een levensschets van Van Crombrugge die door hoofdonderwijzer J.J. Steyaert werd geschreven. Ook Moulin-Coppens vermeldt de toevoeging.⁽³⁶⁾ Het (tweede) portret biedt achter de rechterschouder van Van Crombrugge zicht op de staande wip waarvan de kruisboogschutters de gaai probeerden af te schieten.

Waar al eerder duidelijk werd hoe moeilijk het is het exacte aantal replieken, al dan niet kopieën, te achterhalen, zien we dit ook hier weer, in het bijzonder wanneer we de hoger beschreven litho van Madou erbij halen. Er is een duidelijk verschil qua pose en vooral het eretekeken op de revers van de burgemeester blijkt anders te zijn wanneer we dit vergelijken met de twee hier beschreven olieverfversies. Dit leidt ons tot de vraag of Madou op eigen initiatief dit detail veranderd heeft, of dat hij zich toch getrouw hield aan een derde versie van het Van Crombrugge portret. Op de lithoversie van Madou, die in de collectie van het Brusselse prentenkabinet zit, prijkt geen medaille, maar een lintje. Dat de burgemeester er duidelijk ook jonger uitziet, kan toe-

val zijn, maar ook een bewuste, geïdealiseerde keuze. Moulin-Coppens geeft onder een afbeelding van deze portretversie aan dat die niet gemaakt werd naar het origineel door Paelinck geschilderd. In de catalogus van het prentenkabinet staat vermeld dat Madou het naar Paelinck heeft vervaardigd. Dat houdt de mogelijkheid dus open dat er eventueel een derde Paelinck versie zou bestaan, of bestaan hebben. De lithoversie van zijn portret met in totaal tien tekeningen vervat in een versierde omraming door Théodore Fourmois evocert het beleid van de burgemeester. (37)

Portret van Joseph Van Crombrugge door J. Paelinck (verz. Liberaal Archief)

Op 22 april 1829 konden de leden van de Sint-Jorisgilde inschrijven voor een vrijwillige bijdrage om de betaling van het tweede - het STAM portret dus - te

financieren. De meerderheid van inschrijvers betaalde eenmalig vijf gulden. Een kostennota gericht aan een zekere Strobbe, mogelijk de boekhouder van de gilde, stipuleert de totale kostprijs, met name 351 gulden, waarvan 275 de gage van de schilder betrof. De kosten liepen op door transport en omlijsting. De kader werd voor 48,5 gulden gemaakt door J. Bernard. Op een kostennota van 9 april 1830 blijkt de totale kost te zijn opgelopen tot 523, 32 gulden, omdat er nog voor zo maar eventjes 225,15 gulden vuurwerk in rekening is gebracht.(38) Van een boekhoudkundige knaller gesproken.

Noten

- (1) Kramm, C. (1857), *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd*, Amsterdam Gebroeders Diederich; p. 291.
- (2) Steyaert, J.J. (1848), *Levenschets van den heer Joseph van Crombrugghe*, Gent, Snoeck Ducaju en zoon, p. 40 en Moulin-Coppens, J. (1982), *De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent*, Gent, Hoste Staelens; p. 388-390.
- (3) de Clerck, K. (1967), De stichting van de Gentse universiteit, In: *Hoofdmomenten uit de ontwikkeling van de Gentse rijksuniversiteit (1817-1967)*, Gent RUG; p. 5-27.
- (4) <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/SK-C-1460>.
- (5) *L'Oracle. Journal du departement de la Dyle*, 16 mei 1815, Bruxelles, Picard; p. 3.
- (6) Aerden, S. en Koeren, W. (2013), *Van Willem tot Willem. Een kleine geschiedenis van Oranje*, Amsterdam Aart Bakker; p. 119-120.
- (7) Kikkert, J.G. (1995), *Geld, macht en eer: Willem I koning der Nederlanders en Belgen 1772-1843*, Utrecht, Scheffers; p. 142-148.
- (8) Kikkert, J.G. (1995), *Geld, macht en eer: Willem I koning der Nederlanders en Belgen 1772-1843*, Utrecht, Scheffers; p. 126-127.
- (9) Tamse, C. (1996), Inleiding. In: Loonstra, M. (red.), *Uit Koninklijk Bezit. Honderd jaar huisarchieef: de verzamelingen van de Oranjes*, Zwolle Waanders; p. 26-30.
- (10) Bergvelt, E. (1992), Koning Willem I als verzamelaar, opdrachtgever en weldoener van de Noordnederlandse musea. In: Tamse, C. en Witte E. (red.), *Staat- en natievorming in Willem I's koninkrijk 1815-1830*, Brussel, VUB press, p. 261-285.
- (11) *L'Oracle*, 01.10.1815, Bruxelles, Picard, nr. 274.
- (12) Kikkert, J.B. (1995), *Geld, macht en eer: Willem I koning der Nederlanders en Belgen 1772-1843*, Utrecht Scheffers; p. 54.
- (13) Stadsarchief De Zwarte Doos Gent, te raadplegen in het kunstenaarsarchief op naam van Joseph Paelinck.
- (14) *De Gazette van Gend*, nr. 883, 02.09.1802.
- (15) Claeyns, P., Heins, A. (1892), *Les expositions d'art à Gand 1792-1892*, Gent, Société Royale pour l'encouragements des beaux-arts; p. 34-40.
- (16) Zie contemporain meerdere artikelen in *L'Oracle* en *De Gazette van Gend*.
- (17) Gentse Stadsarchief De Zwarte Doos, contemporaine briefwisseling tussen de Franse prefect, het Gentse stadsbestuur en het Franse Ministerie te raadplegen in het kunstenaarsarchief van Paelinck.
- (18) Gentse Stadsarchief De Zwarte Doos, brief te raadplegen in het kunstenaarsarchief van Paelinck.
- (19) *De Gazette van Gend*, nr. 288, 12.09.1814 en *L'Oracle*, 13.09.1815, Bruxelles Picard, nr. 256.

- (20) *Kultureel Jaarboek Provincie 1973 (1974)*, Het Pand van de Geschoeide Karmelieten en de wijk Het Patershol te Gent (Gent Provincie Oost-Vlaanderen); , p. 34-35.
- (21) Van Bockstaele, R. (1996), *Historiek van het Caermersklooster in het Patershol*, In: *Patershol Nieuws* jrg 11, Gent, Dekenij Patershol; p. 19-29.
- (22) *L'Oracle*, nr. 103, 13.04.1815.
- (23) De Bast, L. (1823), *Annales du Salon de Gand*, Gent, de Goesin - Verhaeghe; p. 24 en *De Gazette van Gend*, 27.03.1815.
- (24) *De Gazette van Gend*, nr. 491, 22.08.1816 en *L'Oracle*: nr. 285, 12.10. 1815.
- (25) Tamse, C en Witte, E., *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk 1815-1830*, Brussel VUB press; pp. 15-55.
- (26) *L'Oracle*, nr. 152, 01 juni 1815.
- (27) Kervyn de Volkaersbeke, P.H.C. (1857), *Les églises de Gand*, vol. II, Gent, Hebbelynck; p. 331.
- (28) *De Gazette van Gend*, nr. 1407, 09.06.1825.
- (29) Kervyn de Volkaersbeke, P.H.C. (1857), *Les églises de Gand*, vol. II, Gent, Hebbelynck; p. 324-325.
- (30) Varenbergh, E. (1881), *Le baron Kervyn de Volkaersbeke: notice biographique*, Gent, Vanderhaeghen.
- (31) Kervyn de Volkaersbeke, P.H.C. (1857), *Les églises de Gand*, vol. I, Gent, Hebbelynck; p. 14 en Kervyn de Volkaersbeke, P.H.C. (1858), *Les monuments et les oeuvres d'art à Gand*, Gent, De Busscher ; p. 7.
- (32) Van Ryckegem-Hovaere (1836), *Biograpie de monsieur le chanoine Triest*, Gent, La Bible d'or; p. 20-21.
- (33) *De Gazette van Gend*, nr 782, 07.06.1819.
- (34) Broeder Anteunis M. (2001), *Iconografie van Kanunnik P.J. Triest*, Gent Broeders van Liefde; p. 62-77.
- (35) *De Gazette van Gend*, 04.07.1827.
- (36) Zie voetnoot nr. 2.
- (37) Op de website van de universiteit Gent lezen we dat de burgemeester 'zich trots laat portretteren in een prent waarrond de verschillende instellingen geschikt zijn die hij voor zijn stad veroverde '. <http://www.ugentmemorie.be/artikel/deband-tussen-stad-en-universiteit>.
- (38) Universiteitsbibliotheek Gent, Ephemera, Confrérie Saint-Georges BIB.VLBL.HFI. PKG.005.04.

DE 'FEARSOME CREATURES OF THE LUMBERWOODS' VAN WILLIAM T. COX.

Elise Vos

Samenvatting

Een beschrijving wordt gegeven van de uitermate rijke fantasiewereld bevolkt door heel rare beesten, die Noord-Amerikaanse houthakkers tijdens lange periodes van volkomen afzondering van de bewoonde wereld wisten op te bouwen. De twee in de titel hierboven aangehaalde auteurs gaven daarvan een levendig beeld in hun boekjes uit resp. 1911 en 1939. De namen alleen al van de beesten: de Hugag, de Gumberoo, de Roperite, de Snoligoster, de Whirling Whimpus ... De dieren zijn niet alleen afschrikwekkend en ongelooflijk, ze zijn vaak ook bizar grappig. Ze behoorden tot een orale traditie van verhalen vertellen, waarin elementen als spanning en humor belangrijk waren. Aan het einde van de bijdrage worden enkel opvallende kenmerken van die 'schepsels' bondig geanalyseerd.

Inleiding

Voor de blanke Europeaan die het Amerikaanse continent ging verkennen, strekten zich enorme bossen en ongerepte landschappen vol natuurlijke rijkdommen uit over de Nieuwe Wereld. Halverwege de 19de eeuw werden wouden en bergen uitgekamd in een zoektocht naar goud, zilver en koper en werd er massaal hout gekapt. Netwerken van gloednieuwe, glanzende spoorwegen klonken de economisch sterke gebieden en de ontginningsregio's aan elkaar. Langzaam begon de echte, geromantiseerde 'frontier' te verdwijnen door de exploratie en exploitatie van dit onbekende terrein.

Het winnen van hout was een over het Amerikaanse vasteland wijdverbreide economische activiteit. Hout werd door de 'loggers' en 'lumberjacks' gekapt en kon eenvoudig langs de waterwegen getransporteerd worden. De hier tewerkgestelde mannen leefden in – naar onze huidige normen – primitieve kampen, die opgetrokken werden bij hun werkplekken, en hielden ervan de groentjes tot in de late uurtjes bang te maken met de wildste verhalen.

In 1910 publiceerde William T. Cox een dun – maar ontegenzeggelijk interessant – boekje met een verzameling kleurrijke voorstellingen van merkwaardige wezens die voornamelijk in de Amerikaanse bossen zouden waargenomen zijn door de befaamde houthakkers. De verzameling beschrijvingen met bijhorende tekeningen droeg de welluidende titel: 'Fearsome Creatures Of The Lumberwoods; With A Few Desert And Mountain Beasts'.

In de introductie tot zijn curieuze collectie geeft Cox duidelijk aan dat de houthakker een fantasierijk man was, maar dat de verhalen die aan zijn verbeelding ontsproten zijn, niettemin zorgden voor de vestiging van een plaatselijke – zij het echter vluchtige en jammer genoeg grotendeels orale – folklore, gekenmerkt door mysterieuze beesten, liederen en legenden die van regio tot regio konden verschillen.

De auteur omschreef zijn doel als volgt. Aangezien de schijnbaar oneindige, maagdelijke bossen systematisch begonnen te slinken, en de echte 'logger' waarschijnlijk al uitgestorven was, wenste hij met dit naslagwerk een aantal fantasiedieren, die geboren waren in de kern van de houthakkerskampen, te bewaren voor het nageslacht.

Dit was tevens het doel van Henry Harrington Tryon, die op zijn beurt in 1939 zijn 'Fearsome Critters' publiceerde – en hiervoor tevens putte uit Cox' verzameling – en vaak nog een stapje verder ging in zijn bonte beschrijvingen. Bijgevolg hebben wij er dan ook voor gekozen alle wezens van Cox te overlopen en de bevindingen van Tryon ernaast te leggen. Vaak leveren deze laatste ons een mooi extra detail op.

Tryon neemt nog een reeks andere wezens op in zijn publicatie, die niet door Cox genoemd worden. Wij zullen hierop in een volgende bijdrage terugkomen. Een ander verschil tussen beide auteurs is dat ze de dieren verschillende Latijnse namen durven geven.

Cox' dieren zijn niet alleen afschrikwekkend, ongelooflijk maar ook vaak bizar grappig. (We mogen niet uit het oog verliezen dat ze behoorden tot een orale traditie van verhalen vertellen, die gepaard ging met spanning, humor, e.d.). In de beide geraadpleegde naslagwerken betreffende deze orale geschiedenis en folklore van de houthakkerscultuur vinden we voor die tijd 'nauwkeurige, als het ware journalistieke' meldingen van verschillende 'getuigenissen' van betrokkenen. We merken echter op dat Tryons beschrijvingen soms verschillen van die van Cox, net zoals de eerder genoemde Latijnse benamingen, wat ons allermint verbaast, daar het orale overleveringen betreffen die uiteenlopende tijdspannes (van in sommige gevallen zelfs minstens zeven decennia!) en geografische gebieden behelzen.

Uiteindelijk zullen we trachten gelijkaardige kenmerken van deze dieren aan te halen, dit gekaderd in de tijd van technologische vooruitgang, van het ontdekken van nieuwe werelden en niet te vergeten van onvervalst, zwaar labeur.

Cox' 'fearsome creatures'

1. De Hugag

Het eerste wezen waaraan Cox zijn pennenvruchten wijdt, is de Hugag. Het moet een ruigharige, elandachtige herbivoor met een lange bovenlip voorstellen. Hij voedt zich met takken en schors. Het dier blijkt vreemd genoeg geen gewrichten in zijn poten te hebben. Daarom zou het onmiddellijk zijn dood betekenen, mocht hij gaan liggen, aangezien hij dan niet meer zou

kunnen opstaan. Bijgevolg is zijn habitat te herkennen aan scheef staande bomen. De Hugag gaat er namelijk 's nachts tegenaan leunen, daar hij niet kan of durft te gaan liggen om te slapen.

Cox omschrijft de techniek om het dier te vangen als volgt. Men kan hem te pakken krijgen door bomen deels door te zagen. Eenmaal het zware beest ertegenaan zou leunen, zou de boom met dier en al omvallen. De Hugag zou niet meer kunnen opstaan en overgeleverd zijn aan de brute kracht van de mens.

Tryon voegt aan Cox' relaas toe dat deze vreemde snuiter dennennaalden bij wijze van vacht zou dragen. Meer nog: doordat hij zich constant voedt met dennenknoesten, zou een pekachtig soort slijk uit zijn poriën druipen. Onze laatst genoemde auteur waarschuwt bovendien voor de schade die deze dieren aan gebouwen kunnen aanrichten door ertegenaan te leunen. Hij herhaalt tevens de getuigenis uit Cox' werk, die verhaalt over 'het laatste exemplaar dat gedood zou zijn bij de Turtle River'.

Het aanhalen van getuigenissen verleent het verhaal een wetenschappelijker, waarachtiger karakter. We komen hier later op terug.

2. De Gumberoo

Vervolgens gaat Cox over op een beschrijving van de Gumberoo. Dit dier, dat alles eet wat maar op voedsel lijkt, wordt zelden waargenomen. Meestal zit hij verscholen in uitgebrande cederbomen. Door de zwarte smurrie die de karkassen van deze bomen afgeven, lijkt hij op het eerste gezicht op een zwarte beer. Met dit dier snijdt Cox een eerste futuristisch kenmerk aan. De Gumberoo bezit namelijk een haarloze, gladde, rimpelloze, glanzende huid die afgevuurde projectielen kan terugkaatsen.

Niet alleen zijn onstuimige karakter, maar ook zijn lichaam is ontvlambaar. De auteur maakt de vergelijking met celluloid. Hiermee wordt onmiddellijk verklaard waarom hij zo weinig voorkomt en waarom er luide knallende geluiden tijdens (de vaak voorkomende) bosbranden gehoord worden. Een brand is dan ook de enige manier om hem te doden. Houthakkers getuigen een vreemde geur als van brandend rubber te bespeuren, wanneer het beest vlam vat, en geluiden te horen die geen omvallende bomen kunnen zijn.

Het dier heeft een enorme, niet te stillen eetlust. Verder bezit hij geprononceerde wenkbrauwen en lange haren op zijn kin. Hij is een onvermoeibaar reiziger en nooit onder de indruk van mogelijke vijanden, maar reageert niet erg snel.

Zoals eerder gezegd, wordt elk wapen dat naar hem toe geworpen wordt, met dezelfde kracht teruggeslingerd door zijn elastische huid. Zelfs een wesp zou er volgens Cox niet doorheen kunnen prikken.

Tryon hanteert een andere, alternatieve beschrijving van de Gumberoo. Het dier heeft volgens hem eerst en vooral ontzettend veel poten. Tryon haalt er de befaamde houthakker Paul Bunyan bij, die als getuige moet dienen. Deze Bunyan geeft het beest lange aapachtige voorpoten, een klein rond hoofd zonder nek, drie achterpoten en nog eens acht paar snelle poten rond zijn

middel voor 'echte reizen'. Op deze poten kan hij als een rad van een heuvel naar beneden rollen, waarmee we opnieuw een futuristische eigenschap opmerken. Bovendien zou je van de huid van die middelste poten goede, waterdichte laarzen kunnen vervaardigen.

Hitte is de natuurlijke vijand van de Gumberoo: het zou hem doen opzwellen en doen exploderen, dit getrouw aan Cox' relaas.

En ook deze keer haalt Tryon een getuige aan. Een zekere S.W. Allen zou er eentje gefotografeerd hebben, maar het negatief zou - u raadt het al - ontploft zijn!

De Roperite

Vervolgens komt de uitzonderlijk mysterieuze Roperite aan bod. Men kent zelfs de oorsprong van het dier niet. Komt hij uit een ei of komt hij 'spontaan' tot leven in een grot? Cox maakt de link met de 'Digger Indians', die beweren dat dergelijke dieren de geesten zouden zijn van Spaanse boeren.

Ze hebben een lasso-achtige bek, waarmee ze hun prooien kunnen vangen en door het doornige struikgewas heen trekken. Ze zijn ontzettend snel, en kunnen elk dier inhalen. Hun lichaam is aangepast aan de ruige omgeving: de huid weerstaat doornen, en de weerbare 'flipperlegs' raken niet gekwetst door de ruwe ondergrond van hun habitat.

Volgens een opnieuw met naam genoemde getuige draagt het dier een reeks 'rammelaars' aan zijn staart en produceert een duidelijk gesis. Hierbij denken we onmiddellijk aan een bestaand dier, namelijk de (ratel)slang.

Ook Tryon maakt melding van de Roperite in zijn boek. Het beest zou zijns inziens ongeveer zo groot zijn als een ondervoede pony en zou in hordes leven. Hij vermoedt dat het dier reeds uitgestorven is. Ook hij beschrijft het dier als zeer actief, snel en voorzien van (futuristische) flipperpoten die hem de mogelijkheid geven te vliegen. Hij waarschuwt dat niet alleen knaagdieren tot zijn prooien behoren, maar ook onvoorzichtige houthakkers, waarmee we onze eerste menseneter onder Cox' en Tryons dieren hebben gevonden.

De Snoligoster

In dezelfde mensenverorberende categorie valt de vreselijke Snoligoster. Dit geheimzinnige wezen is een enorm groot dier met een evenredig grote eetlust, die enkel kan gestild worden door het verslinden van mensenvlees. Grosso modo lijkt hij op een krokodil. Niettegenstaande dit laatste gegeven wordt hij gekenmerkt door een lange zwarte pels en het opvallende gebrek aan poten.

De meest opmerkelijke fysieke kenmerken zijn echter de lange, scherpe pin die hij op zijn rug draagt, en zijn staart die in een schroef eindigt, of zoals Cox dit laatste verwoordt: "three bony plates much resembling the propeller on a steamboat". Dankzij dit vooruitstrevende hulpmiddel kan het beest als een torpedoboot door de moerassen – zijn natuurlijke habitat – razen. Maar de schroefstaart bewijst niet alleen goede diensten betreffende het vervoer van het beest, meer nog, schrijft Cox:

“for when a snoligoster catches an unfortunate pickaninny, or even a fullgrown negro, upon which it delights to feed, it tosses the victim up and backward so as to impale him upon the spike fin, where several may be carried until sufficient for a meal have been collected. The snoligoster’s tail is then driven into the mud and revolved until a hole is scooped out and the victims scraped of the spike and tossed in, whereupon the snoligoster beats them into a batter with its rapidly revolving propeller and inhales them”.

Deze futuristische draaischijf is dus tevens een aardig handige mixer die de slachtoffers in een handomdraai in een bloederige brij verandert. Laten we bovendien niet voorbijgaan aan de niet bepaald menslievende aanduidingen voor de geconsumeerde slachtoffers die Cox gebruikt in het ‘moderne’ 1910! Verder wijdt dezelfde auteur een hele paragraaf aan een concreet voorval met een “outlaw negro”, die gespietst werd op de pin van een Snoligoster. De aanvankelijk ontzette getuigen die het slachtoffer achterna hadden gezeten, besloten het beest uiteindelijk toch liever in leven te laten, aangezien in de woorden van Cox “it was doing a good work”. Handig, vindt Cox, door de rapportering van een dergelijk geval werden boosdoeners ontmoedigd om hun toevlucht te nemen tot de moerassen en op die manier hun straf te ontlopen.

Hoe een getuige de poten van een krokodil heeft kunnen missen en daardoor het dier voor een Snoligoster aanzien, is niet zo raadselachtig. In de groezelige, moerassige gebieden gaan de krokodillen met hun camouflagekleuren en met de poten tegen het lijf aangedrukt, op in de omgeving.

De Leprocaun

De Leprocaun, wiens naam niet origineel is voor de Amerikaanse folklore, is afkomstig uit Ierland. Dit wezen valt mensen die een vracht vervoeren aan, waarop deze gewoonlijk hun lading dan ook achterlaten in de wildernis.

In Ierland zou het speelse dier aanvankelijk onschadelijk geweest zijn, maar eenmaal in Canada aangekomen zouden de speelse ‘pets’, zoals Cox hen noemt, ontsnapt zijn aan de Ieren die hen meegebracht hadden en overgegaan zijn tot het overvallen van voermannen in de bossen, een wel erg specifieke bezigheid. Blijkbaar hadden voermannen die zonder lading op hun bestemming kwamen opdagen een goed excuus nodig voor het ontbreken van hun vracht...

The Funeral Mountain Terrashot

Dit raadselachtige en uitzonderlijk tot de verbeelding sprekende dier heeft een lijf dat lijkt op een doodskist. Verder draagt hij een soort schild op zijn rug en wordt hij ondersteund door vier wiebelige poten. Dit allemaal volgens de rapporteringen van Mormoonse emigranten. Ons doet dit eerder denken aan een schildpad.

Het dier zou op de weiden in de bergen leven, op een bepaald ogenblik heuvelafwaarts trekken en vervolgens naar de woestijn gaan om er te sterven. Hij bereikt eigenlijk nooit zijn einddoel, namelijk de bergen die in de

verte voorbij de woestijn te ontwaren zijn, daar hij in de hitte ontploft. Door de explosie laat het beest een put in de vorm van een graf achter in het zand. Deze beesten zouden hun naam ontleend hebben aan de bergketen in California, waar ze gesignaleerd zouden zijn door de eerder vernoemde getuigen. We merken hier opnieuw een steeds terugkerende doodsoorzaak op, namelijk hitte met de daaropvolgende ontploffing.

De Slide-Rock Bolter

Eén van de meest verwoestende dieren van Cox moet de Slide Rock Bolter zijn. De dreiging van de aanwezigheid van dit beest is een niet te versmaden waarschuwing. Hij valt namelijk toeristen (Cox schrijft wel degelijk 'toeristen' en niet 'mensen') aan in de bergen van Colorado. Dus (opnieuw) een echte mensenverslinder!

Zijn habitat zijn de steile bergen en ravijnen van het gebied. Met zijn staart haakt hij zich vast aan een bergkam en wanneer toeristen passeren, maakt hij zich los en dondert met veel geweld naar beneden. Op deze manier kan hij hele dagen op zijn prooi liggen wachten. Hij kan zijn snelheid opdrijven dankzij een vette (gladde) substantie die hij 'uitkwijlt'. Met behulp van zijn duizelingwekkend snelle vaart kan hij een volgende helling opstuiven, waar hij zich opnieuw kan vastklinken, om daar terug op zijn volgende slachtoffers te wachten. Vanzelfsprekend kan hij moeiteloos hele horden toeristen in één keer opscheppen.

Door zijn terreurdaden zouden gidsen voorzichtiger geworden zijn. Zijn activiteiten zijn er de oorzaak van dat sommige heuvels volledig ontbost raken, wat een verklarend karakter verleent aan dit gevaarte.

Cox verleent zijn verhaal opnieuw een waarachtig karakter door er een getuigenis aan toe te voegen. Een Bolter zou eens gelokt zijn met een pop die een toerist moest voorstellen, maar die eigenlijk gevuld was met explosieven. De Bolter zou toegehapt hebben, met een enorme explosie tot gevolg, die ervoor gezorgd zou hebben dat de helft van de gebouwen in de nabijgelegen stad tegen de grond gingen en de bergen de hele zomer bedekt werden met een laagje buizerdveren.

Het is duidelijk dat de aanwezigheid van dit dier als een verklaring voor lawines, één van de werkelijke oorzaken van het verdwijnen van mensen in de bergen, moest dienen. Ook wordt de Bolter gekenmerkt door de eerder aangehaalde hoge snelheid en maakt hij handig gebruik van zijn habitat, zoals zovele van Cox' 'fearsome creatures'. En om de vergelijking compleet te maken, kan ook hij alleen de dood vinden door een explosie.

De Tote-Road Shagamaw

De houthakker kon twee soorten paden maken als herkenningspunten in de wildernis. Enerzijds had je de 'tote road', wat een ongeplaveide weg voor het transport van voorraden was. Anderzijds had je de 'blazed line'. Dit laatste was een reeks van merktekens die met een bijl in de bomen gemaakt werd, om de hoeken van een bepaald domein terug te kunnen vinden. Op deze

plaatsen kwam dit dier voor.

Dit vreemde beest werpt evenveel vragen op als hij geheimzinnige verschijningen verklaart. Zijn aanwezigheid wordt verraden door 'veranderende' sporen in de aarde. De oplettende spoorzoeker vermoedt namelijk aanvankelijk een beer op het spoor te zijn, wanneer hij het vernoemde dier zijn pootafdrukken in de aarde volgt... tot het spoor overgaat in de afdrukken van een eland. Over de oorzaak hiervan, heeft de houthakker een verklaring gevonden.

Het wezen zou tot 440 kunnen tellen. Terwijl hij dit doet, zet hij telkens een vast aantal passen op zijn voorpoten en vervolgens stapt hij verder op zijn achterpoten, waarbij hij naar Cox' zeggen de mens imiteert door zijn gemaakte pad te volgen. De voorpoten zijn die van een beer en de achterpoten die van een eland. Het beest loopt altijd rechtop op twee poten, maar draait, zoals uitgelegd, vanaf een bepaald aantal stappen terug op zijn andere twee poten. Cox geeft geen verklaring waarom het dit zou doen. Het is voor de auteur voldoende dat de sporen bij een bepaald dier horen; zijn gedrag verklaren gaat nog iets te ver.

Op zijn tocht eet het beest achtergelaten voorwerpen op, een duidelijke waarschuwing om geen materiaal te laten rondslingeren.

Ondanks het feit dat het dier redelijk ongevaarlijk is, leidt zijn aanwezigheid wel tot slaande ruzie onder de houthakkers (over de wisselende sporen) met vuistgevechten tot gevolg.

Opnieuw wordt er een getuige met naam en toenaam genoemd, namelijk 'Mr. Gus Demo van Oldtown, Maine', een naar eigen zeggen ervaren houthakker, jager en spoorzoeker/stroper.

De Wapaloosie

Het volgende diertje dat de revue passeert, is de Wapaloosie. Het voedt zich met zwammen die op bomen groeien. Het is dus een echte klimmer, voorzien van tenen als die van een specht en een lichaam dat aangepast is aan zijn activiteiten. Zijn staart is namelijk op het einde voorzien van pinnen, zodat deze hem van dienst kan zijn bij het klimmen op zoek naar voedsel.

Jammer genoeg kan men van de fluwelen vacht echter geen kledingstukken maken, waarschuwt Cox, daar de pels zijn eigen leven kan gaan leiden en niet kan stilzitten. Dit opnieuw volgens een 'recente' getuigenis.

De Cactus Cat

Deze katachtige leeft, zoals zijn naam het reeds verraaft, in gebieden waar veel cactussen voorkomen. Zijn lichaam is bedekt met doornachtige haren, die tevens lang en stug op zijn oren groeien. Hij heeft een staart in de vorm van een tak en aan zijn voorpoten groeien een soort lemmet-achtige botten, waarmee hij cactussen onderaan open kan snijden, zodat hij bij het sap kan. Dit laatste is dan ook zijn meest kenmerkende activiteit.

De Cactus Cat doet dit op systematische wijze: één voor één snijdt hij de cactussen aan de voet open. Zo loopt hij een heel parcours van cactussen

af en wanneer hij terug bij de eerste plant is, is het sap hiervan “fermented into a kind of mescal, sweet and very intoxicating”, aldus Cox. Mescal is een Mexicaanse, alcoholische drank. Het goedje wordt opgeslokt door het gulzige dier totdat het stomdronken is en door de woestijn in het maanlicht gaat rondzwalken. Terwijl de kat dit doet, laat hij zijn messen langs elkaar glijden, ‘screaming with delight’.

Tryon gaat nog een stapje verder. Hij vertelt dat het dier nauwelijks nog wordt waargenomen, daar het nu zo goed als uitgestorven is. Volgens hem zorgen dorstige Mexicanen ervoor dat ze de kat voor zijn op zijn tweede ronde langs de opengehakte cactussen, waardoor het dier zijn voedsel misloopt. Deze praktijk is zo wijdverbreid dat het de uitroeiing van het ras versneld heeft.

Maar het stelen van de mescal is niet zonder gevaar. De kat kan een onoplettende Mexicaan dood geselen met zijn staart. Voor de gewone man lijkt het dan dat het slachtoffer overleden is aan een ernstige aanval van ‘prickly heat’, een soort uitslag van jeukende, kleine blaasjes. Niets is echter minder waar, waarschuwt Tryon!

De Hodag

Van dit beest bestaan uiteenlopende beschrijvingen. Eerst en vooral lijkt hij op een bestaand dier, namelijk de neushoorn. Verder zou hij bedekt zijn met hoorns en pinnen, een eigenschap die Cox graag laat terugkomen om het ‘wilde’ karakter van de dieren te onderstrepen. De auteur beschrijft hem voorts als traag, doordacht en intelligent. (Volgens Cox is de neushoorn zelf echter niet al te slim.)

Een verschil met het bestaande dier is dat de Hodag in plaats van een hoorn een schopvormig bot aan zijn neus draagt. Wanneer hij zijn prooi, bij voorkeur een stekelvarken, in een boom bespeurt, hakt hij met dit handige gereedschap alle wortels van de boom door tot deze begint te wiebelen. Vervolgens neemt hij een aanloop en ramt hij zijn schop onder de wortels, waardoor de boom ten slotte omvalt, zodat hij bij het beduusde diertje kan. Tot slot vermeldt Cox dat het dier handig gebruik maakt van zijn omgeving voor zijn winterslaap. De Hodag bedekt zichzelf met schors, zodat hij opgaat in het landschap.

Tryon voegt nog een aantal uiterst interessante elementen aan het relaas toe. Hij maakt melding van een vergif dat tegen de Hodag gebruikt kan worden, namelijk citroen en citrusvruchten.

Verder vertelt hij dat de voorste tanden gebruikt worden voor de vervaardiging van parapluhandvaten. Niet alleen de tanden zijn waardevol. Meer nog, vertelt Tryon... Wanneer je geluk hebt, kan je namelijk gekristalliseerde tranen van het dier vinden. In werkelijkheid moet dit amber of barnsteen zijn. Dit beest huilt omdat hij weet dat hij lelijk is, of in de woorden van de auteur ‘distressingly ugly’ en hij wordt niet graag uitgelachen.

Tryon beweert zelf een handvol van de gekristalliseerde tranen in bezit gehad te hebben, maar een ‘hebberige vriendin’ van hem zou er juwelen van hebben laten maken. Toen ze de kleinoden een keer aan had, zou ze een Tom

Collins (een alcoholische cocktail op basis van gin, citroensap, suikerstroop en sodawater) over zich heen gemorst hebben en de versteende tranen zouden als sneeuw voor de zon verdwenen zijn.

Tryon voegt er nog een laatste 'getuigenis' aan toe. Er zou een exemplaar gevangen zijn in 1895 bij Rhineland, Wisconsin door de heer E. S. Shepard. Tot slot voegt hij eraan toe dat door de toename van het gebruik van citroenen in de keuken, de Hodag is beginnen uitsterven.

De Squonk

Van het ene huilende dier gaan we over op het andere. Ook de Squonk is een dier dat huilt en om dezelfde reden als de Hodag, namelijk omdat hij er afstotelijk uitziet. Hij brengt zijn dagen en nachten door met geschrei en gejammer.

Zijn geweeklaag moet een verklaring bieden voor vreemde nachtelijke geluiden.

Volgens Tryon, die graag extra fantasierijke details aan Cox' relaas toevoegt, heeft slechts één poot van de vier vliezen. Het beest is verder voorzien van een slecht passende huid vol wratten en vlekken. Hij laat een spoor van tranen achter. Wanneer hij in het nauw gedreven wordt, kan hij zichzelf oplossen in tranen. Dit kan hij ook wanneer hij verrast of bang is.

Een 'getuige' zou een Squonk in een zak gevangen hebben, maar plots zou de zak op weg naar huis lichter zijn gaan aanvoelen. Toen de man de zak opende, bleek het dier als sneeuw voor de zon verdwenen te zijn. Enkel een poel van water met bubbels zou hij achtergelaten hebben.

Volgens Tryon leefde de Squonk, als omnivoor, aanvankelijk in hoge vlaktes met veel woestijnvegetatie, maar gezien deze gebieden langzaam doorheen de geschiedenis in moerassen veranderden, paste de Squonk zich aan en ontwikkelde aan zijn linkerpoot zwemvliezen, zoals hierboven aangehaald.

Vondsten van fossiele beenderen in meren 'tonen aan' dat de Squonk door deze linkervoet enkel in rondjes kon zwemmen en nooit meer aan wal raakte en bijgevolg uiteindelijk verdronk of verhongerde.

Men kan het best op hem jagen tijdens maanverlichte nachten, gezien de Squonk dan bang is een weerspiegeling van zichzelf op te vangen in een verlichte poel. We kunnen ons de vraag stellen waarom hij zou gaan zwemmen, als hij zichzelf in de reflectie van het water kan zien. Maar daar gaat de auteur wijselijk niet op in...

De Whirling Whimpus

De Whirling Whimpus biedt een verklaring voor de verdwijningen van mensen in de bossen. Ook dit beest lijkt op een bestaand dier, namelijk de gorilla, die net als de eerder genoemde neushoorn niet eigen is aan het Amerikaanse continent. Dit fantasiedier is voorzien van grote voorpoten. Zijn jachttechniek bestaat erin om op zijn achterpoten in een bocht van een pad te gaan staan en om vervolgens aan een hoge snelheid rond te draaien. Hij

doet dit zo snel totdat hij onzichtbaar wordt. Wanneer een slachtoffer de Whimpus tegenkomt, wordt hij bijgevolg tot 'siroop' vermalen door zijn grote voorpoten.

De Whimpus' aanwezigheid wordt dus verraden door een zoemend, gonzend geluid dat van boven uit de bomen lijkt te komen. De angstige houthakker legt de link blijkbaar niet met bijen of andere insecten die een dergelijk geluid zouden kunnen produceren, maar legt de oorzaak onmiddellijk bij een nog afschrikwekkender carnivoor, namelijk de Whirling Whimpus.

Aangezien hij alles verslindt dat op zijn pad komt, is hij een menseneter. Zijn alles verwoestende karakter in de vorm van een windhoos herkennen we uit de tekenfilms van de Warner Brothers als de Tasmaanse Duivel, die trouwens ook een dier is dat op een ander continent voorkomt. Dit dier komt eigenlijk enkel voor in Tasmanië en is vandaag de dag met uitsterven bedreigd.

De Agropelter

Deze aapachtige is een tenger, pezig en heel lenig beest dat in holle bomen huist. Zijn aanwezigheid biedt een verklaring voor het sneuvelen van houthakkers door vallende taken. Hij bezit een feilloze tactiek. Hij gooit doelgericht dode takken naar beneden, waar ze terecht komen op de hoofden van de houthakkers.

Cox verleent een duidelijk motief voor zijn daden. Het dier doodt omwille van de invasie van zijn habitat door de mens! Nature strikes back.

Ondanks het feit dat de auteur ijverig gezocht heeft, heeft hij slechts één overlevend slachtoffer kunnen opsporen. (Zo doeltreffend is het dier dus.) Volgens deze man kan het beest takken door de lucht gooien als 'shells from a six-inch gun'. Hij voedt zich met uilen en spechten.

De Splinter Cat

Zoals zijn naam het aangeeft, is dit dier een katachtige. Zijn verwoestende bezigheid bestaat uit het verbrijzelen van bomen met zijn hoofd. Dit doet hij door zichzelf van een hoger punt vanuit een boom tegen een andere boomstam aan te slingeren.

Deze kat heeft een duidelijk verklarend karakter voor bepaalde natuurfenomenen. Het zijn geen windhozen, stormen of inslaande bliksems die bomen verwoesten. Nee, het is het werk van de Splinter Cat, die op zoek naar eten is. Zijn dieet bestaat uit wilde bijen, honing en wasberen.

Het dier handelt 's nachts in stormachtig weer (net als de bliksem) en net zoals bij onweer komt de impact ook van boven.

Tryon benadrukt net als zijn voorganger op zijn beurt dat de katachtige met zijn wigvormige neus geen onderscheid maakt tussen bomen met of zonder voedsel; hij gaat ze gewoon te lijf zonder erbij stil te staan of het wel de moeite loont.

De Snow Wasset

Dit ongetwijfeld erg mysterieuze dier richt zich op konijnen, gevogelte en

zelfs wolven. Hij is een enorm en gevaarlijk beest met een evenredig grote honger. Hij houdt zijn winterslaap in de zomer; dan wordt zijn vacht groen en verschuilt hij zich in veenbessenvelden.

In de winter gooit hij zijn rudimentaire poten af, gezien hij ze dan duidelijk niet nodig heeft. (Ook de Snligoster had geen poten nodig om zich voort te bewegen.)

Zijn jachttechniek bestaat erin zich onder zijn prooi te lokaliseren en het slachtoffer vervolgens doorheen de sneeuw naar beneden te trekken. Volgens de verhalen van de meest noordelijke, Canadese houthakkerskampen maakt het dier dus handig gebruik van zijn leefwereld.

De creatie van de legende van de Snow Wasset dient een duidelijk doel: laat iedereen gewaarschuwd zijn een onbetreden, besneeuwd niemandsland in te gaan!

Zijn huid is heel handig voor de vervaardiging van kano's voor één man (daar de huid geen gaten bij de poten heeft in de winter) of sledes. Blanken 'getuigen' dat ze dit gezien hebben bij indianen.

De Central American Whintosser

Dit bloeddorstige wezen staat bol van de futuristische trekjes: zijn nek en staart kunnen ontzettend snel ronddraaien. Dit komt omdat hij zijn lichaam aangepast heeft aan zijn omgeving. Hij komt namelijk voor in een streek waar aardbevingen schering en inslag zijn. Het beest heeft drie complete reeksen poten. Hij heeft zelfs geen gevoel voor onder en boven. Wanneer de aarde dus begint de beven, komt hij sowieso terecht op één van zijn reeksen poten en draaien zijn nek en staart mee, zodat hij eigenlijk onmiddellijk verder kan lopen.

Er is dan ook maar één manier om hem te vangen. De auteur beschrijft dit proces nauwgezet. Men dient hem een pijp in te lokken, zodat al zijn poten verschillende zijden van de buis raken. Daardoor trachten zijn poten verschillende kanten op te lopen en trekt het beest zichzelf aan stukken.

Hoewel niemand die ooit een Whintosser ontmoet heeft, het kan navertellen, zou Dhr. John Gray, meer bepaald 'of Anadar, Trinity County, California' er een paar weten wonen langs de Mad River.

De Billdad

Zoals bij de oudere, antieke, gekende mengwezens zoals bijvoorbeeld de griffoen en de zeemeermin, worden er bij Cox' diersoorten tevens verschillende aspecten en eigenschappen van bekende dieren gecombineerd. Bij de Billdad zijn dit de overeenkomsten met het uiterlijk van een bever, de snavel als die van een arend, de poten als die van een kangoeroe (waarmee hij vanzelfsprekend ver en goed kan springen), ... Dit diertje is een echte mengelmoes van bekende diersoorten. Verder biedt zijn "bestaan" een verklaring voor vreemde geluiden die bij het water worden waargenomen, waar hij gewoonlijk zit te vissen.

Hij maakt gebruik van een bepaalde techniek waarmee hij vissen verlamt en

hen daardoor onmiddellijk te pakken krijgt om hen op te peuzelen. Dit dier is ontzettend snel, wat het logisch maakt dat het wezen dan niet gemakkelijk kan waargenomen worden. Billdadvlees zou lekker smaken, maar bij verorbering van het vlees zou de mens deels in het diertje veranderen. Cox beschrijft hier een gedocumenteerd geval van Bill Murphy.

De Hyampon Hog Bear

De Hyampon Hog Bear is een kleine beer met een scherpe neus en een krullende vacht, die lijkt op de gekende zwarte of bruine beer. 'Hog' betekent varken of zwijn. Het dier komt voor in Noord-West-California, waar zich vele varkensboerderijen bevinden. De 'varkensindustrie' zou daar moeten floreren, maar dat doet ze niet omwille van de Hog Bear.

De heuvelhellingen zijn er bedekt met eiken. De eikels zouden het vroegst rijpen op de lagere hellingen, waardoor de varkens hiernaartoe trekken. Wanneer de eikels op de hogere hellingen rijpen, trekken de varkens hoger de heuvels in en worden ze steeds maar dikker. Tegen de kerstperiode bevinden de enige rijpe eikels zich op de bovenste hellingen en zijn de varkens zo vet geworden dat hun pootjes nauwelijks nog de grond raken. Bij het minste duwtje rollen de varkens de heuvel af en neemt de beer een hap uit elk varken dat hij te pakken kan krijgen.

Cox kan zelfs melding maken van de vangst van een levend exemplaar dat in een zoo zou opgenomen zijn:

"While examining timber on a tributary of the Klamath River, California, Mr. Eugene S. Bruce, of the Forest Services, captured a cub hog bear, which he presented to the National Zoo in Washington. Its development will be watched with interest and its disposition studied by members of the Biological Survey."

De Tripodero

Om zijn huiveringwekkende relaas passend af te sluiten, kiest Cox voor de Tripodero. De staart van het futuristisch aandoende beest doet denken aan die van een kangoeroe. Zijn kop bestaat bijna volledig uit zijn snuit. Dit dier past zich handig aan zijn omgeving aan: hij kan met gemak wisselen in lengte. Zijn 'telescoopachtige' poten gebruikt hij om tot boven de bomen uit te torenen of om zich net juist dicht tegen de grond doorheen het struikgewas te kunnen bewegen. Dit is niet de enige science-fiction-eigenschap die hij bezit. Hij bewaart namelijk in zijn linkerwang zongedroogde kluiten aarde, die hij kan afvuren op prooien die hij in zijn vizier krijgt vanuit de hoogte. Een erg interessante, 'moderne' jachttechniek.

Tot slot maken we een korte, algemene analyse van Cox' dieren aan de hand van hun opvallendste en frequentst voorkomende kenmerken.

A. **De snelheid.** Vele van de wezens kunnen zich met een grote snelheid verplaatsen, wat het onmogelijk maakt enerzijds aan hen te ontkomen en anderzijds hen te vangen. Hierbij denken we aan de Snoligoster of de Whirling Whimpus.

B. **De gelijkenis met andere bestaande dieren.** Cox' beesten lijken soms op 'het eerste gezicht' op een bestaande diersoort (aap, eland, gorilla, neushoorn, krokodil) of lijken een mengeling van verschillende bestaande dieren te zijn (bijvoorbeeld de Billdad). Hybriden of mengwezens vinden we ook in andere, oudere culturen terug. Hierbij denken we bijvoorbeeld aan de griffioen, de manticore, de centaur en dergelijke.

C. **Het verklarend karakter.** Cox' dieren zijn omwille van drie redenen in het leven geroepen. Ten eerste omwille van de fantasie, het verhalen vertellen, het verjagen van de verveling, elementen die eigen waren aan de houthakkerscultuur. Ten tweede als verklaring voor bepaalde natuurverschijnselen en observaties die verkeerd geïnterpreteerd werden, zoals bijvoorbeeld door een storm versplinterde bomen. Ten derde als waarschuwingsmechanisme: begeef je niet op onveilige plaatsen, want daar kan wel een Snoligoster of een Snow Wasset huizen.

D. **De wreedheid.** Sommige van Cox' dieren zijn onnoemlijk wreed, hebben een onstilbare honger en deinzen voor niets terug. De Slide Rock Bolter en de Snoligoster zouden zich graag met onvoorzichtige mensen voeden.

E. **Het opgaan (camouflage) in en het gebruik maken van hun omgeving.** Zoals gezegd, hebben de dieren een erg aparte anatomie die zorgt voor behendigheid en aanpassing aan hun habitat. Ze maken handig gebruik van de omgeving en hebben daardoor vaak ook bijzondere jachttechnieken ontwikkeld. Hierbij denken we aan de camouflagetechnieken van de Snow Wasset in de zomer en de jachttechnieken van de Billdad en de Tripodero.

F. **De futuristische trekjes.** Sommige dieren kunnen dingen doen die onmogelijk zijn/liken en doen daardoor een beetje aan als science fiction. Hierbij denken we bijvoorbeeld aan de telescoopachtige poten van de Tripodero, de schroefvin van de Snoligoster, de huid van de Gumberoo die projectielen weerkaatst, enzovoort. De Hodag, de Snoligoster en de Cactus Cat hebben zo een speciale techniek ontwikkeld, waarbij ze gebruik maken van een soort gereedschap, dat onderdeel uitmaakt van hun voorkomen. De Hodag gebruikt namelijk zijn schopvormige neus en de Cactus Cat zijn lemmetvormige 'steeksels'. Cox laat dus een dier samengaan met een technische eigenschap van een voorwerp.

Het is niet vreemd dat Cox dergelijke zaken toevoegt aan zijn fantasievolle beschrijvingen. Op het ogenblik van zijn schrijven ging de techniek met rasse schreden vooruit en dit had zijn weerslag op de verbeelding van de mens.

G. De dood door hitte of ontploffing. Ook dit gegeven houdt verband met de technologische vooruitgang in Cox' tijd. De ontwikkeling van wapens zal hier zeker een invloed geweest zijn. Verschillende van Cox' beesten zijn gevoelig voor hitte en ontploffing, bijvoorbeeld de Gumberoo of de Terrashot. Anderen kunnen enkel omgebracht worden met een list (bv. the Hugag die tegen de bomen aanleunt, omdat hij geen gewrichten heeft, of de grote Snow Wasset).

H. Het afstotelijke voorkomen. Onder andere de Hodag en de Squonk hebben een erg afstotelijk uiterlijk. Het gaat zelfs zo ver dat de dieren letterlijk en figuurlijk baden in zelfmedelijden en een spoor van tranen achterlaten.

I. Het gebrek van een onontbeerlijke fysieke eigenschap. Waar sommige dieren extraatjes hebben meegekregen van Cox, bijvoorbeeld ten voordele van hun jachttechniek, heeft hij hen bepaalde, soms zelfs onontbeerlijke lichamelijke eigenschappen ontnomen. Zo heeft de Hugag geen gewrichten en hebben de Snoligoster en de Snow Wasset (in de winter althans) geen poten.

Tot zo ver Cox' ingebeelde dieren. De verhalentraditie stond sinds Cox' schrijven echter niet stil. Bijgevolg voegde Tryon nog een hele reeks andere fantasiedieren toe aan het rijtje. Wat hij hier juist over op schrift stelde, verneemt u in een volgende boeiende bijdrage.

GEESTEN EN SPOKEN IN DE VOLKSCULTUUR, ANNO 2015

Barbara Vos

Hoewel de moderne wetenschap het bestaan van spoken ontkent en het verbant naar de wereld van de pseudo-wetenschap, is het onderwerp erg populair. We moeten maar denken aan de uitgebreide lectuur over het paranormale en de talloze films en series die hierover handelen. Volgens Richard Wiseman gelooft ongeveer tien procent van de mensen dat ze in contact zijn geweest met ongewone ervaringen die op geesten wijzen. De website 'geloof & wetenschap' bericht dat een kwart van de Britten gelooft in God, maar dat er meer dan twee keer zo veel geloven in het bestaan van geesten. Het geloof zou zelfs toegenomen zijn de laatste jaren.

Definitie en voorgeschiedenis

Om een definitie te geven aan het concept 'geest', kunnen we de volgende, eenvoudige verklaring ter hand nemen: 'Een geest duidt een individueel wezen aan dat niet afhankelijk is van een lichaam.' Een manifestatie van een geest kan op verschillende wijzen gebeuren. Volgens Wiseman kan het gaan om verschijningen, ongewone geuren, plotselinge veranderingen in de temperatuur, en de gewaarwording van een aanwezigheid. Ook geluiden, bijvoorbeeld paardengetrappel, kunnen wijzen op de aanwezigheid van een spook.

In tal van culturen bestaat of bestond de overtuiging dat de geesten van de doden, na het afsterven van het aardse lichaam, zich nog onder ons zouden kunnen bevinden. Wie denkt dat de wereld van spoken en geesten is ontsproten aan de romantiek van de negentiende eeuw, heeft het mis. Dit geloof is niet aan plaats en tijd gebonden, maar is grensoverschrijdend. We vinden ze terug bij de Chinezen (vriendelijke geesten noemen ze Shin en de boosaardige varianten Kuei), ze komen voor bij de Babyloniërs, bij de Grieken en de Romeinen, in het Oude Testament, in het islamitische cultuurgebied, bij de Germanen, de Japanners, bij de Vikingen en de Saksen. Wanneer we vandaag met Allerheiligen en Allerzielen (1 en 2 november) onze doden herdenken, gaat dit dan ook terug op een veel ouder gebruik, namelijk het feest waarop onze voorouders eer bewezen aan het door de lucht trekkende dodenleger. De Katholieke Kerk gaf een verklaring voor het fenomeen, namelijk dat de geesten eigenlijk de zielen waren die in het vagevuur geen rust konden vinden en nog moesten boeten voor de zonden die ze tijdens hun leven hadden begaan. In de middeleeuwen ging de Kerk geestesverschijningen ook daadwerkelijk onderzoeken. Op deze manier vonden verschillende van deze verhalen een schriftelijke neerslag, waardoor we die vandaag nog kunnen raadplegen.

Aan de aanwezigheid van de geesten van de doden werd niet getwijfeld, tot de Reformatie. De protestantse hervormers verwezen het idee van het vagevuur toen naar de prullenmand, maar dit sloot niet per se het bestaan van spoken uit. Het waren dan alleen niet de verschijningen van de doden, want die gingen ofwel rechtstreeks naar de hemel of naar de hel. Terugkeren naar de wereld van de levenden was geen optie. De Rooms - katholieke Contrareformatie hield de mogelijkheid open dat geesten van doden voor een bepaald doel konden 'teruggestuurd' worden naar de aarde. De protestanten wezen dat idee radicaal af en beschouwden deze opvatting als bedrog. Toch namen zij nog aan dat verschijningen konden plaatsvinden, maar het ging dan meestal om boze geesten die door de duivel waren gestuurd. We kunnen het geloof in geesten dus niet simpelweg koppelen aan een bepaalde religie, net zoals we dit niet kunnen linken aan een sociale laag binnen de bevolking of een geografische regio, hoewel plaatselijke verschillen zich natuurlijk wel kunnen voordoen doorheen de tijd.

Net zo oud als het geloof in geestesverschijningen, is de opvatting dat magie of rituelen hier soelaas kunnen bieden. De protestanten gingen bidden als tegenoffensief, terwijl de Katholieke Kerk exorciserituelen voorzag om spookhuizen te zuiveren van hun ongewenste bezoekers. Ook particulieren hielden zich hier soms mee bezig. En dit brengt ons bij het werkterrein van heksen en tovenaars. Wie last ondervond van een spook, kon dit immers te danken hebben aan een kwade buur die zich inliet met hekserij. Als oplossing kon men dan bijvoorbeeld een geestelijke of een tovenaar te hulp roepen of een ander beschermmiddel aanwenden. De tussenkomst van een geestelijke kon ook veel oplossen. Dat illustreert het volgende verhaal, verteld door een 45-jarige boerin uit Waasmunster. Zij vertelde dat bij haar vader thuis eens een kerselaar werd uitgegraven. Daaronder vond men een mysterieus 'popken'. Een van de meisjes deed het popje een mooi kleedje aan en zette het popje op de schouw. Het meisje werd echter ziek en het popje werd bleek. Het meisje stierf en werd begraven, waarop het popje weer bloosde. Daarna werd de zoon echter ziek, waarop de ouders het popje verdachten dat weer bleek was geworden. Ze riepen de pastoor erbij die het popje meenam, waarna het probleem verdween.

Verklaring

Het grote probleem wat deze materie betreft, is dat dit onderwerp zich (nauwelijks) empirisch laat onderzoeken. Men heeft het uiteraard al dikwijls geprobeerd, maar de resultaten laten te wensen over. Herhaalbaarheid en objectiviteit blijken vrijwel onhaalbare criteria te zijn. Voor ons is dit gelukkig geen probleem aangezien we in de eerste plaats geïnteresseerd zijn waarin mensen geloven en niet of deze overtuigingen empirisch correct zijn. We sluiten ons dan ook aan bij de denkrichting van Jung die zich niet gaat afvragen of een geestverschijning werkelijk heeft plaatsgevonden, maar zich gaat focussen op de *ervaring* die een persoon meemaakt. Die ervaring vertelt ons immers iets meer over de persoon die het heeft meegemaakt.

Hoe kunnen we nu verklaren dat mensen geesten zagen? Dit is uiteraard te wijten aan een geheel van culturele bagage, gecombineerd met psychische

processen en de reactie op omgevingsfactoren. Toch mogen we niet denken dat ieder verhaal klakkeloos werd aanvaard. Doorheen de geschiedenis werden immers oplichters ontmaskerd. Zo deden bijvoorbeeld vaak verhalen, opgedist door huurders, de ronde dat het zou spoken in bepaalde huizen met de bedoeling de huur zo laag mogelijk te houden. Zulke praktijken zouden echter niet mogelijk geweest zijn, had er geen wijdverbreid geloof bestaan in geesten.

Doorgaans was er altijd een speciale rol toebedeeld aan de bezoekende geest. Een geest was er vrijwel nooit zonder reden of bedoeling. Hij bracht altijd een boodschap met zich mee. Reeds in de middeleeuwen was deze bedoeling meestal heel duidelijk: de geest keerde terug uit het vagevuur omdat hij geen rust kon vinden vooraleer hij in het reine was gekomen met een niet-opgebiechte misdaad. Een voorbeeld hiervan is het verhaal dat een bakker van 65 jaar uit Moerzeke deed. Hij vertelde dat er ooit een boer was die land had op 'Moes-kouter'. Hij had een scheidingspaal verzet om meer land te hebben. Wanneer hij echter gestorven was, kwam hij terug op die welbepaalde plaats en riep hij: "Keer ik mij op mijn zij, 't is eender hoe ik mij lei. Keer ik mij op mijn ander zij, 't is eender hoe ik mij lei. Mijn ziel is besmet; Ik heb 'ne paal verzet." Nadat de familie de paal terug op zijn plaats had gezet, kwam de geest niet meer terug.

Zo doken geesten soms op wanneer toestanden in de wereld van de levenden moesten opgehelderd worden of wanneer een onrecht aangeklaagd moest worden. Soms werd de geest alleen door de schuldige waargenomen, wat uiteraard iets meer over het geweten zal gezegd hebben van die persoon dan over het werkelijke bestaan van spoken. Soms was de oorzaak van de verschijning een onopgeloste gewelddaad, maar het kon evengoed gaan om weduwnaars die hun belofte nooit meer te trouwen hadden gebroken tegenover hun overleden echtgenote. Sowieso moest de sterveling ervan uitgaan dat er altijd onverwachte getuigen konden zijn van een daad waarvan ze hoopten dat die ongezien zou zijn.

Een andere bedoeling van de verschijning van een geest, is het overbrengen van waarschuwingen of profetische boodschappen. Telkens kan men ervan uitgaan dat de geest iets 'weet' dat van belang is voor de levenden. Dergelijke boodschappen werden doorgaans serieus genomen. De wensen van de doden moesten immers gerespecteerd worden. Dit is iets wat we tot op de dag van vandaag geëerbiedigd zien. Zo denken we bijvoorbeeld aan de manier waarop een begrafenis en een teraardebestelling naar de wensen van de overledene worden aangepast en de wijze waarop testamenten worden nageleefd.

Spookhuizen, enkele locaties

Het geloof in geesten is nooit verdwenen. De populariteit van griezelromans en horrorfilms spreekt immers boekdelen. En dan hebben we nog niet gesproken over de talrijke onderzoekers, met een wetenschappelijke basis of puur amateuristisch, die zich bezig houden met het analyseren van 'spookhuizen'. Enkele namen hebben geschiedenis gemaakt met het onderzoeken van dergelijke verhalen. We denken dan vooral aan Harry Price en Peter Un-

derwood. Echter niet iedere paranormale onderzoeker pakt het even professioneel aan. Zo bestaat er voor België en Nederland de website The Ghosthunter. Wie deze webstek bezoekt, zal het onmiddellijk opvallen dat het hier om een onderzoeker van de amateuristische strekking gaat. Niettemin is het interessant om erachter te komen welke spookverhalen er in Vlaanderen de ronde doen. Soms is de scheidingslijn vaag tussen de spokenjager en de urban explorer die verlaten gebouwen onderzoekt en fotografeert. Niet alle leegstaande gebouwen kunnen immers als spookhuis bestempeld worden. Om de verbeelding te prikkelen, noemen we hier toch enkele locaties (al dan niet door volledige afbraak bedreigd) die de toeschouwer kunnen meeslepen: het kasteel Hogemeyer in Kersbeek-Miskom, het kasteel van Mesen in Lede, het Gravensteen van Gent, het kasteel Moyson in Leest en het kasteel Rochendaal in Bevingen. In het Verenigd Koninkrijk en de VS gaat men zelfs een stapje verder: via de websites <http://www.hauntedrooms.co.uk/> en <http://www.hauntedrooms.com/> is het mogelijk om een kamer te boeken in een hotel, een kasteel of een landhuis waar het spookt!

Wanneer we maar diep genoeg gaan graven, vinden we voor de meeste plaatsen wel een legende, een gerucht, een spookverhaal. Voor Antwerpen is er het verhaal van de Lange Wapper, te Galmaarden zou er een duivelsschuur gestaan hebben. Op het platteland in delen van Vlaanderen en Brabant spraken men van de boze geest Kludde of Kleure, in Hamme en Dendermonde deden verhalen de ronde over een onderaardse afgezant Osschaert genaamd, enzovoort.

Voor Gent is er de oude legende rond Geerard de Duivel. Het verhaal gaat dat het geslacht op het einde van de dertiende eeuw uitstierf, maar dat er nog steeds schimmen elkaar achtervolgen in het kasteel. Een minder bekend verhaal, is dat van een huis dat in de volksmond de naam 'Spookhuis' kreeg. Het gaat om een pand dat ongeveer op de hoek van het François Laurentplein en de Henegouwenstraat stond. Dit Hotel van Maelcamp was een statig gebouw in het midden van de 18de eeuw opgetrokken, gesierd met een fronton en een rococotuinpaviljoen dat uitgaf op de Reep. De geïsoleerde levenswijze van de laatste bejaarde bewoonster van het pand droeg eraan bij dat het huis een geheimzinnige faam kreeg. Men vertelde dat het huis slechts bewoond was door twee wezens; het ene levend, het andere dood.

Het bekendste spookhuis uit Vlaanderen is waarschijnlijk dat van het Sas van Gent. Intussen is dit weliswaar afgebroken, maar niet voordat talloze mensen de sinistere plaats hadden bezocht omwille van de verhalen die erover de ronde deden. Ook is er de (waarschijnlijk achttiende eeuwse) Verdoemde Hoeve of het Baggaarthof in Sinaai, dat intussen is afgebroken.

Besluit

Hoewel spookverhalen tot de wereld van de pseudowetenschap behoren, zijn ze toch interessant om te onderzoeken. De verhalen blijven immers continu doorheen de tijd bestaan. Ondanks de verwetenschappelijking die onze maatschappij de laatste eeuwen, en zeker de laatste decennia, heeft doorgemaakt, boeten deze verhalen niet in aan aantrekkingskracht. Dit ligt uiteraard aan de aard van de mens: we blijven geïntrigeerd door het onverklaarbare en het mysterieuze.

INHOUD

In dit nummer	1
De Vikingen, hun landbouwdieren en hun dierlijke voeding LUC A. A. JANSSENS	2
Slaapcomfort voor rijk en arm LUC DEVRIESE	10
Hoe te besparen in de armenzorg? Gent, 1551 - 1552 LUC DEVRIESE	34
De goede zeden bij weesmeisjes in de Bijloke A. BRYSSÉ	38
80 Gent kleurt oranje WIM VAN DRIESSE	45
De 'fearsome creatures of the Lumberwoods' van William T. Cox. ELISE VOS	61
Geesten en spoken in de volkscultuur, anno 2015 BARBARA VOS	75
Luistervink : lezingenreeks III	79
Inhoud	80